

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3-4 (152) | str. 259-518

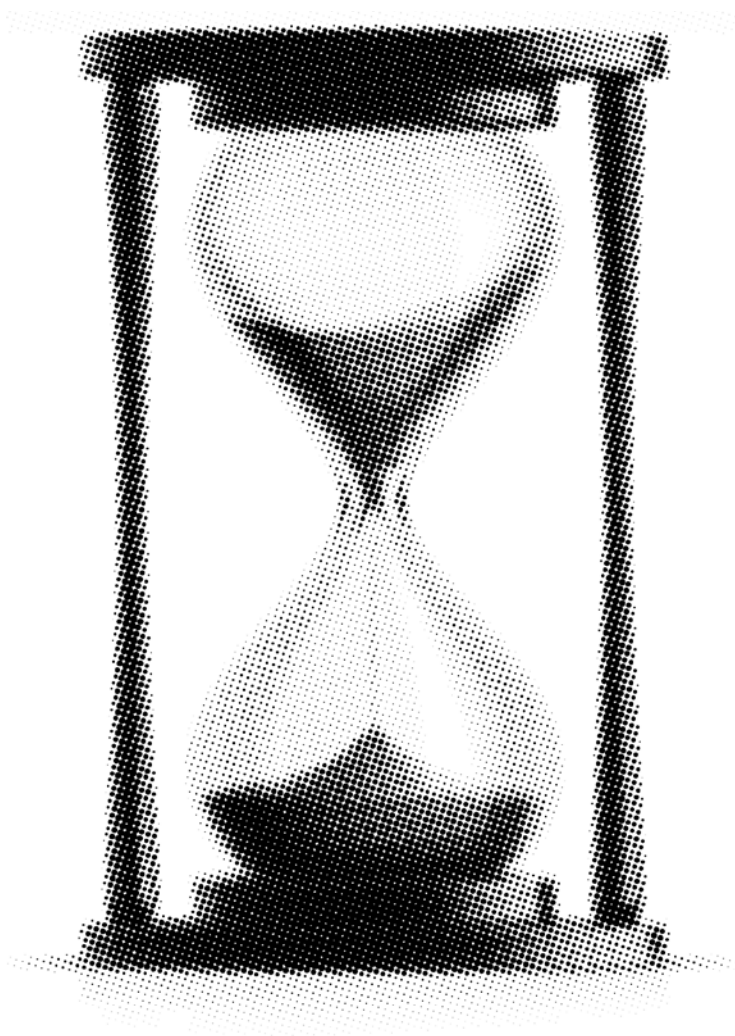

Matjaž Bizjak, *Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega* • Darja Mihelič, *Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja* • Maria Bidovec, Boris Golec, *Valvasor in Edmond Halley* • Primož Kuret, *Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik* • Irena Aysenik Nabergoj, *Ivan Cankar in velika vojna* • Gašper Mithans, *Anton Korošec in jugoslovanski konkordat* • Žarko Lazarevič, *Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji* • Polona Sitar, *Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3–4 (152) | str. 259–518

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2015.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2015: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

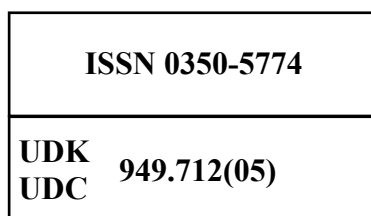
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, november 2015

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 15th 2015.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2015): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

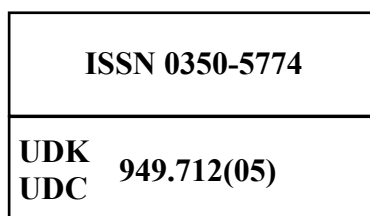
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, November 2015

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

Matjaž Bizjak , Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega266–288 Diepold IV. von Katzenstein im Dienst von Ludwig V. von Brandenburg	
Darja Mihelič , Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja290–323 Tracing European Money from the First Half of the 16 th Century	
Maria Bidovec , Boris Golec , Valvasor in Edmond Halley. K vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledic prekinjenih stikov z njo324–335 Valvasor and Edmond Halley. On the Question of the Polymath's Membership of the Royal Society and Consequences of His Breaking Off Contact with it	
Primož Kuret , Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik336–351 The Pianist Lucilla Tolomei Podgornik	
Irena Avsenik Nabergoj , Ivan Cankar in vélika vojna352–400 Ivan Cankar and the Great War	
Gašper Mithans , Anton Korošec in jugoslovanski konkordat402–424 Anton Korošec and the Yugoslav Concordat	
Žarko Lazarevič , Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji426–447 Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia	
Polona Sitar , Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji.....448–474 Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia	

Jubileji – Anniversaries

Miroslav Stiplovšek osemdesetletnik (Dušan Nečak)	476–478
Miroslav Stiplovšek - Octogenarian	
France Kresal osemdesetletnik (Stane Granda)	479–481
France Kresal - Octogenarian	

Ocene in poročila – Review and Reports

Siegfried Haider (bearb.), Die Traditionsurkunden des Klosters Garsten. Kritische Edition (Peter Štih)	484–486
Vesna Miović, Mudrost na razmeđu: zgode iz vremena Dubrovačke republike i Osmanskog carstva (Ignacij Voje)	487–490
Boris Golec, Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar (Jernej Kotar)	491–493
Karin Almasy: Wie aus Marburgern “Slowenen” und “Deutsche” wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861 (Marjan Kordaš)	494–497
Božo Repe, S puško in knjigo : Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945 (Bojan Balkovec)	498–500
Marija Čmak, Junaki neba. Zavezniški piloti med 2. svetovno vojno v Sloveniji (Jože Maček)	501–502
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti LII/1, LII/2, 2014 (Jože Maček)	503–508
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	510–513
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 68, 2014	515–518
Annual Content of Zgodovinski časopis –Historical Review 68, 2014	

Razprave

Irena Avsenik Nabergoj

Ivan Cankar in vélika vojna

UDK 929 Cankar I.:94(497.4)»1914/1918«

AVSENIK NABERGOJ Irena, dr., izr. prof., višja znanstvena sodelavka, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturno zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13, irena.avszenik-nabergoj@zrc-sazu.si

Ivan Cankar in vélika vojna

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 352–400, cit. 160

Prispevek predstavlja kritični odnos pisatelja Ivana Cankarja (1876–1918) do politike Avstro-Ogrske in njegova javna prizadevanja za enakopravno skupnost jugoslovanskih narodov v letih pred izbruhom vélike vojne, ko so napredne intelektualce, tudi Cankarja, preganjali zaradi njihovih stališč. Opisuje pisateljevo služenje vojske v Judenburgu leta 1915, predvsem pa njegovo umetniško besedo v letih vojne. V zbirki črtic *Podobe iz sanj* (1917), napisani v okoliščinah stroge državne cenzure, Cankar zavrača vojno in nasilje ter izrazi vizijo svetlejše prihodnosti slovenskega naroda. Odmev grozot vojne v doživljanju vojakov in civilistov je velika tema v delih številnih evropskih, pa tudi ameriških pisateljev, pesnikov in zgodovinarjev, med katerimi so bili nekateri tudi sami vojaki. Članek ugotavlja podobnosti in razlike v njihovi rabi ironije, spiritualizaciji vojne, pogovorih z mrtvimi in apokaliptični motiviki ter išče odgovor na vprašanje, ali obstajajo razlike in podobnosti v pisanju in v recepciji literature pesnikov, ki so o vojni pisali kot civilisti ali kot vojaki na fronti.

Ključne besede: Ivan Cankar, prva svetovna vojna, *Podobe iz sanj*, ironija, sočasno evropsko vojno pesništvo

Avtorski izvleček

UDC 929 Cankar I.:94(497.4)»1914/1918«

AVSENIK NABERGOJ Irena, PhD, Associate Professor, Senior Research Fellow, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Institute of Cultural History, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; University of Nova Gorica, School of Humanities, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13, irena.avszenik-nabergoj@zrc-sazu.si

Ivan Cankar and the Great War

(Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, str. pp. 352–400, 160 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution presents Ivan Cankar's (1876–1918) critical stance on Austria-Hungary's policy and his public efforts for a community of equal Yugoslav peoples prior to the outbreak of the Great War, when progressive intellectuals, including Cankar, were persecuted because of their views. It depicts author's military service in Judenburg in 1915 and, in particular, his artistic word during wartime. In his collection of short stories *Podobe iz sanj* (Dream Visions, 1917), which was penned under strict state censorship, he renounces war and violence, and expresses his vision of a brighter future for the Slovene people. Echoes of war atrocities experienced by soldiers and civilians is also an important subject matter in works by many European, and also American authors, poets and historians, some of whom were soldiers themselves. The paper establishes similarities and differences in their use of irony, spiritualisation of war, conversations with the dead, apocalyptic motifs, and seeks to answer the question whether there are differences and similarities in the writing and reception of literature authored by poets who wrote about war as civilians or soldiers on the front.

Key words: Ivan Cankar, World War I, *Podobe iz sanj*, Dream Visions, irony, European wartime poetry

Author's Abstract

Ivan Cankar je v desetletju pred izbruhom prve svetovne vojne od 1899 do 1909 imel najplodnejšo dobo svoje literarne ustvarjalnosti, ki se ji je prav v tem obdobju tudi scela posvetil. Ko se je po maturi leta 1896 z nestrpnim pričakovanjem prvič za krajši čas odpravil na Dunaj, se je pred njim odprl svet dunajskih gledališč, umetniških razstav in muzejev, še posebej pa svet moderne literature. Kot v *Včerajšnjem svetu* opisuje Stefan Zweig, je bilo v malokaterem evropskem mestu stremljenje po kulturi tako strastno kot prav na Dunaju, saj se je zaradi pomanjkanja izrazitejših političnih ambicij domovinski ponos avstrijske monarhije izražal v težnji po kulturni premoči.¹ Na Dunaju, kjer je ob svojem drugem prihodu leta 1899 ostal s presledki kar enajst let, se je Cankar tako lahko seznanil skoraj z vsemi modernimi francoskimi, italijanskimi, nemškimi, češkimi, hrvaškimi, pa tudi angleškimi pesniki in pisatelji ter stopil v živ stik z evropskim literarnim in kulturnim dogajanjem. Kot svojo nalogo je čutil, da mora prevetriti ozračje stagnacije in samozadostnosti v slovenskem literarnem prostoru in vplivati, da bi Slovenci postali sposobni sprejemati in razumeti najpomembnejše evropske umetnine in estetske vrednote.

V tem času, ko se je po smrti svoje matere čutil osamljenega in negotovega glede svoje prihodnje življenjske usmeritve, v domovini pa je njegova prva pesniška zbirka *Erotika* naletela na močno negativen sprejem, je mladi Cankar našel zavetje in potrebne pogoje za pisanje pri družini Löffler, materi z Moravskega, ki je živela sama s svojimi štirimi otroki v revnem dunajskem delavskem Ottakringu in se preživljala s šivanjem kravat ter v finančni stiski oddajala sobo. Med bivanjem v tem okolju je od blizu izkusil socialna nasprotja velemesta in težko življenje za »tujca«, ki se skuša preživljati samo z literarnim pisanjem. Pa vendarle je prav na Dunaju napisal večino svojih knjig. Iz številnih odseva življenje slovenskih umetnikov doma in v tujini, iz drugih življenje ljudi v bednih delavskih okrajih velikega mesta. Cankar je izražal sočutje do ubogih ljudi brez dela, do hlapca Jerneja, ki med ljudmi zaman išče pravico, do siromašnih otrok, zapuščenih žensk in nezakonskih mater, ki jih družba odriva na rob, obenem pa je z neprikritim odporom bičal farizejstvo, dvoličnost, izkoriščanje, bogatenje in hinavščino višjih slojev. Feljtone in novele je pisal tudi v dunajskih kavarnah, v katerih se je s slikarji in literati vključeval v burne debate o literarnih, kulturnih, političnih in drugih vprašanjih.

Različni razlogi so Cankarja po enajstih letih bivanja pri Löfflerjevih leta 1909

¹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 23.

vodili v odločitev, da to okolje zapusti. Po krajšem bivanju pri svojem bratu Karlu v Sarajevu se je vrnil v domovino in našel ugoden kraj za pisanje na rožniškem hribu, od koder se je ponujal lep razgled proti njegovi rodni Vrhniki. V svoji izpovedni in avtobiografsko obarvani prozi se je spominjal svoje mladosti, svoje matere in razpoloženja v domači družini, z mešanico hrepenenja, nostalgije in obžalovanja pa tudi intimnih doživetij dunajskih let. Ko se je zdelo, da je iz duševno napetega okolja Ottakringa našel potreben mir za umetniško ustvarjanje, potem ko je s svojim odhodom prelomil tudi zaroko s hčerko svoje gospodinje Štefko Löffler, pa je prav kmalu zaslutil, da umirjeno bivanje na rožniškem hribu ne bo trajalo prav dolgo. Potem ko v prvem desetletju 20. stoletja še nihče v Evropi ni slutil resne nevarnosti bližajoče se prve svetovne vojne,² pa je Cankar ob intenzivnem spremljanju dogodkov na Balkanu in v Avstriji ter napetosti v političnem dogajanju uvidel, da se pripravljajo odločilne spremembe, ki bodo usodno zaznamovale njegovo generacijo. In res je moral biti priča najhujšemu zmagoslavju brutalnosti in nepredstavljivemu moralnemu padcu, ki sta nastopila z izbruhom prve svetovne vojne, to pa je usodno spremenilo tudi njegov duševni svet in njegovo pisanje.

Kako je Cankar izkusil in občutil prvo svetovno vojno? Kako je vojna odmevala v njegovi literaturi in v javnih predavanjih, kako v njegovem osebnem življenju? Kakšne so morebitne podobnosti in kakšne so razlike med Cankarjevim pisanjem o vojni ter sočasnim pisanjem o vojni pri slovenskih in evropskih literatih? Kako bi lahko označili Cankarjevo poetiko v kontekstu vojnega pisanja?

V iskanju odgovorov na ta vprašanja bomo v prispevku razkrivali odmeve vojne v Cankarjevi prozi, v sočasnih javnih predavanjih, kritikah, polemikah in pismih, pa tudi v pričevanjih njegovih sodobnikov. Raziskovali bomo sredstva, s katerimi Cankar v svojih medvojnih delih kaže izostreno sposobnost evokacije in življenja v žrtve vojne, modernizacijo njegovih literarnih tehnik v smeri še večje ekspresivnosti in simbolizma z rabo metaforike in simbolov za izražanje nepredstavljivih in neizrazljivih razsežnosti vojne. Njegovo kratko prozo, predvsem njegovo zadnjo zbirko črtic *Podobe iz sanj*, bomo osvetlili tudi z vidika pisatelju lastne ironije ter preverjali, ali je Cankar tudi med vojno v svojem pisanju še vedno ironičen, ali pa se morda njegova ironičnost izgubi oz. spremeni v smeri novih razsežnosti in učinkov. Prvine ironije, pa tudi stopnjevanje navzočnosti apokaliptične imaginacije v Cankarjevih zadnjih črticah bomo primerjali z izbranimi sočasnimi evropskimi pesniškimi deli, ki so tematizirala prvo svetovno vojno. Ob zavesti, da je precej teh del nastalo spod peresa pesnikov-vojakov, pri čemer so nekateri izmed njih v vojni zatem tudi padli, Cankar pa je bil v vojski le kratko obdobje in ni bil neposredno izpostavljen bojevanju, nas posebej vznemirjata vprašanji: Ali obstaja razlika v pisanju in v recepciji literature pesnikov, ki so o vojni pisali kot vojaki na fronti, in drugimi, ki niso imeli prave izkušnje bojevanja? Imajo pesniki-vojaki, vselej na nitki med življenjem in smrtjo, v svojem izkustveno utemeljenem prikazovanju vojne večjo moralno avtoriteto kot tisti, ki so o vojni razmišljali iz varne razdalje od krvavih bojišč?

² Zweig, *Včerašnji svet*, str. 209–210.

1. Cankarjevo življenje in delovanje v letih pred izbruhom prve svetovne vojne

V letih pred izbruhom prve svetovne vojne je Cankar prizadeto spremljal vse slabše slovensko-nemške odnose na ozemlju avstro-ogrske monarhije, usodo nesvobodnega in gospodarsko nemočnega naroda in pritisk nemške buržoazije na slovensko ozemlje z nasilno germanizacijo. Napetosti so stopnjevale demonstracije v Celovcu, na katerih so nemški nacionalisti leta 1908 zahtevali uradovanje v nemškem jeziku, in v spodnještajerskih mestih, ki so jih nemške stranke razglašale za starodavne nemške naselbine. Ko so se v slovenski narodnoobrambni Družbi sv. Cirila in Metoda odločili, da bodo leta 1908 imeli svoj občni zbor na Ptuj, so zborovalci s tem hoteli pokazati, da imajo Slovenci to mesto ob Dravi za slovensko in ne za nemško ozemlje. Takšne odločitve Družbe sv. Cirila in Metoda seveda ptujski in štajerski Nemci niso bili veseli, nasprotno – vsej Avstriji so hoteli pokazati, da je Ptuj od nekdanj nemški. Ker pa zborovanja niso mogli zakonsko prepovedati, so 13. septembra 1908 organizirali velike protislovenske demonstracije. Te so izzvale hudo fizično obračunavanje med Nemci in Slovenci, v akcijo pa je stopila tudi policija in aretirala več »izdajalcev«.³

Dramatični dogodki na Ptuj so v slovenskih ljudeh, še posebej v Ljubljani, zbudili hudo ogorčenje in v njih so se okrepila nacionalna čustva. Že 15. septembra je ljubljanski mestni svet izglasoval oster protest in ga poslal na notranje ministrstvo, slovenska mladina pa je dva dni zatem pripravila neprijeten sprejem nemškim buršem, ki so prispeli na občni zbor Carniole v Ljubljano.

Dne 18. septembra 1908 so v Ljubljani v Mestnem domu in na trgu cesarja Jožefa pripravili veliko protestno zborovanje, po zborovanju pa se je množica kljub nasprotovanju mestne policije uspelo prebiti do Zvezde in poslopja Kazine. Ker se je začelo razbijanje šip na Kazini in drugih nemških lokalih v mestu, je deželna vlada na pomoč poklicala žandarmerijo in vojaštvo. Razburjenje se je nadaljevalo tudi naslednjega dne, še posebej ker je vojaštvo zaprlo vse dohode h Kongresnemu trgu in izzivalno patroljiralo po mestu, vrhunec pa so demonstracije dosegle v nedeljo, 20. septembra. Razdraženi Ljubljančani so vzklikali protinemška gesla in razbijali nemške napisne table, dokler ni zvečer patrola sedmih vojakov streljala v množico ter pri tem ubila dijaka Ivana Adamiča in strojnika Narodne tiskarne Rudolfa Lundra.⁴ To je bilo »prvič (in zadnjič) v času monarhije, da sta v narodnih demonstracijah na slovenskih tleh padli smrtni žrtvi. Njun pogreb se je spremenil v množično protinemško zborovanje.«⁵

Cankar se je na nasilje avstrijske vojske na slovenskem etničnem ozemlju odzval 23. septembra 1908 z uvodnikom *Krvavi dnevi v Ljubljani*, ki ga je objavil *Rdeči prapor*. V uvodniku obsoja »strahovite«, »v nebo vpijoče« umore v Lju-

³ Goropevšek, *Protislovenske demonstracije*, str. 86.

⁴ Goropevšek, *Protinemški izgredi*, str. 87.

⁵ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 147–148.

bljani. Demonstrante opravičuje, češ da naj bi šlo za »nekaj mladih, nespametnih ljudi«, ki so z razbijanjem »par sto šip« odgovorili na Ptuj, »kjer so bili slovenski izletniki od nemških nacionalcev tepeni« (Cankar, ID X, 270). Cankar pravi, da mladi demonstranti niso »nobenemu človeku niti lasu skrivili«, njihovo početje naj bi bilo precej nedolžen, »pristni ljubljanski hec«, zato je toliko bolj zgrožen, da je »visoka deželna vlada« zanj »hotela kri« (Cankar, ID X, 270–271). Obtožuje predvsem deželnega predsednika Schwarza in militarizem avstrijske vojske ter ironično zapiše, da je ta »slavila v nedeljo svoj velik praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoristinjо!« (Cankar, ID X, 272).⁶ Z neskričano ironijo doda: »Morda bo ta žalostni večer marsikomu odprl slepe oči, da bo spoznal vrednost in pomen militarizma in da se bo navadil po pravici spoštovati svetost uniforme; ter da bo marsikdo bolj natančno preštudiral, čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljani sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal!« (Cankar, ID X, 272). Kot kažejo zapisi, pa naj bi Cankar moč demonstracij omiljeval; te naj bi bile namreč kar močne in tudi dobro pripravljene; demonstranti so najprej »navalili« na Kazino, nato pa na vsa preostala nemška poslopja, šole trgovine idr.⁷

V dneh demonstracij je bil pisatelj v Ljubljani, na obisku pri Kesslerjevih. V pismu svoji dunajski zaročenci Štefki Löffler dne 23. septembra 1908 piše, da je 20. septembra 1908, na večer, ko sta bila umorjena Adamič in Lunder, okrog devetih zaslišal salvo in tekel proti mestu. Prehod po cesti pri Pošti je ovirala strnjena vrsta oboroženih vojakov, in komaj mu je uspelo skoznjo, že se je znašel med gručo policistov. Na vprašanje, ali so streljali in kje, so mu odgovorili, da so streljali v zrak. Ko je hitro hotel skozi neko drugo ulico, so mimo prijurišali pijani dragonci in mu svetovali, naj raje izgine v kako hišo. Cankar se spominja, da je skušal upoštevati nasvet, a so bile vse kavarne in gostilne zaklenjene, četudi razsvetljene. Končno so mu odprli v hotelu Union. Spominja se, da je v restavraciji srečal založnika Schwentnerja, bledega od razburjenja, skupaj z njegovo ženo, ki je jokala in si ni upala domov. Natakarka je bajonet ranil v roko, mimo so ves čas divjale patrulje na konjih. Takrat sploh še niso vedeli, da sta bila dva ubita in več težko ranjenih, pravi Cankar in pove: »Erst *nach* diesem Morde wurden Soldaten angegriffen: mit Recht! An der Triester Strasse spannten die Burschen Seile über die dunkle Gasse; die Dragoner stürzten mitsammt den Pferden und kriegten dann ihr Teil« (Cankar, ZD 29, 88–89).⁸ Usodnega večera je bilo težko ranjenih sedem oseb. Še nekaj dni po dogodku, ko je bilo v Ljubljani sicer mirno, a ko si v mestu nihče ni upal govoriti nemško, nemške trgovine pa so bile bojkotirane in zaprte, se je Cankar bal izbruha nadaljnjih nemirov, kot priča njegovo pismo Štefki: »Jetzt ist es ruhig, aber ich fürchte, es wird noch losgehen. Wenn ich nur die uniformierten

⁶ Z njo Cankar meri na uradnico Ano Traven, ki je bila teže ranjena z bajonetom. Prim. Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 538.

⁷ Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 537–538. Razen prvih dveh odstavkov je cenzura ves Cankarjev članek o teh krvavih dneh v Ljubljani močno oklestila.

⁸ Prevod: »Šele po tej moriji so ljudje napadli vojake, po pravici! Na Tržaški cesti so fantje napeli vrvi čez temno ulico, dragonci so s konji vred popadali čeznje in dobili potem svoj delež.«

Mordbuben auf der Gasse zeigen möchten! Aber jetzt verstecken sie sich wie die Maulwürfe! –« (Cankar, ZD 29, 89).⁹

Leta 1909 je pisatelj objavil polemično črtico *Lepa naša domovina* (Cankar, ID X, 279–283), ki se navezuje na dogajanje ob krizi po avstro-ogrski aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908, najverjetneje na položaj proti koncu marca 1909, ko je Avstro-Ogrska razglasila najprej pripravljenost dveh, zatem pa delno mobilizacijo petih armadnih enot, med njimi III. enote, v kateri so bili Slovenci. Na vrhuncu aneksijske krize sta si, kot se spominja prvak SLS Ivan Šušteršič, »stali ob Drini nasproti mobilizirani armadi in se je bilo vsak dan bati krvavega spopada«. ¹⁰ V črtici Cankar opisuje, kako je v mračnem deževnem dnevu po cesti proti kolodvoru korakal oddelek »infanteristov«, ob njih pa moški, ženske in otroci. Ob nekem vojaku je korakala drobna ženska z jokajočim otrokom in svojega moža rotila, naj se vrne domov. Ta jo je skušal pomiriti in ji zagotavljal, da bo vendarle prejemala po osemindeset vinarjev na dan, a ženi ni bilo mar za denar, temveč je glasno, obupano ihtela: »Še to naj vzamejo [...], še tisti Judežev denar ...« (Cankar, ID X, 280). Ob pogledu na vojake, ki so šli branit domovino, se je Cankar spomnil na »debelega gospoda«, ki je v svojem govoru poudarjal blagor »naše lepe domovine« ter govoril o krvi, do zadnje kaplje preliti za domovino. Ta gospod je imel v mestu troje hiš in zunaj mesta »lep kos domovine«. V nasprotju z družinami revnih vojakov so bili njegovi sinovi varno preskrbljeni, tako da jim ni bilo treba na vojsko. Pisatelj je občutil solidarnost z vojaki, ki so se počutili le kot nemočno orodje, kot brezpravni sužnji v rokah oblastnikov, in se skušal vživeti v njihove misli:

Lani je nemška zemlja pila mojo kri, terjala moj davek; letos pije in terja avstrijska zemlja; čez leto dni bom morda služil Ameriki. Moja pot gre tja, kamor ukazujejo tisti, ki imajo domovino in oblast. Od fabrike do fabrike, iz rudnika v rudnik, s polja v mesto, od dežele do dežele: in nikoli ne vprašajo: kje je tvoja domovina? Vprašajo le: koliko je še vredno tvoje delo, koliko je še v tvojih žilah krvi? In kadar ni več krvi, ukažejo: pojdi! Pojdi in išči si domovine, poišči si jo kraj ceste, v jarku! Ali kadar se jim zahoče, mi obesijo tornister na hrbet in velevajo: Hiti, umri za našo domovino! Zakaj njih je domovina in njih je oblast! (Cankar, ID X, 282–283)

Kritičen do »gosposke domovine«, sezidane »na suženjstvu in trpljenju nešteti milijonov«, Cankar upodobi vizijo drugačne domovine, ki bo zrasla iz trpljenja številnih slovenskih ljudi:

Jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo. Kar so nam siloma vzeli, za kar so nas ogoljufali in opeharili, bomo dobili povrnjeno in poplačano s stoterimi obrestmi! Naša domovina je boj in prihodnost; ta domovina je vredna najzlahtnejše krvi in najboljšega življenja. Iz muke trpljenja in suženjstva nešteti milijonov bo vzrasla naša domovina: vsa ta lepa zemlja z vsem svojim neizmernim bogastvom.

⁹ Prevod: »Zdaj je mir, ampak bojim se, da bo še izbruhnilo. Da bi se le uniformirani morilci pokazali na ulici! Toda zdaj se skrivajo kakor krti!« O okoliščinah tega Cankarjevega članka več v: Merhar, *Pripombe k zv. VI*, str. 396–397; Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 536–537.

¹⁰ Šušteršič, *Moj odgovor*, str. 100.

Tedaj bodo le še grenak in grd spomin te gosposke domovine, na suženjstvu zidane, s krvjo in solzami gnोजene, sramota človeštvu, zasmeh pravici ... (Cankar, ID X, 283)

Čeprav so posamezniki na slovenskih tleh v času krize omenjali možnost razpada Avstro-Ogrske, pa si » – razen redkih skrajnežev – nihče ni želel ali predstavljal njenega skorajšnjega konca«, ¹¹ saj je dvojna monarhija Slovence varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti. Ko pa je leta 1912 izbruhnila prva balkanska vojna, v kateri so države balkanske zveze s Srbijo, Bolgarijo, Grčijo in Črno Goro v velikih bitkah pri Kirklareliju (Lozengradu) od 22. do 24. oktobra in pri Kumanovem od 23. do 24. oktobra proti pričakovanju evropskih velesil porazile Turčijo, ¹² so burno oživele razprave o programih za povezovanje Slovencev z drugimi južnoslovanskimi narodi, za države balkanskih zaveznikov so se zbirali prispevki in tja so odhajali dobrovoljci. Cankar je leta 1913 vojno razglasil za »jugoslovansko veliko noč« in zapisal: »Ko je počil na Balkanu prvi strel, se je oglasil njegov odmev v naši najzadnji zakotni vasi. Ljudje, ki se svoj živi dan niso brigali za politiko, so s sočutečim srcem, ne samo z zanimanjem gledali na to veliko dramo.«

Katoliški prvak dr. Šušteršič je v uvodniku *Slovenca* z naslovom *Zunanji položaj* 7. decembra 1912 ugotavljal, da se je ob balkanskih vojnah 1912/1913 v slovenskih krajih močno razmahnila velesrbska struja. Čeprav je sicer s simpatijo pisal »za zmagoslavne jugoslovanske narode«, pa je sicer proti temu razmahu odločno nastopil in »odločno zvrčal naše ljudstvo na tla politične realnosti, to je Avstrije.« ¹³

Pod vtisom balkanskih dogodkov se je Cankar v svojem predavanju *Slovinci in Jugoslovani* 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu opredelil do politično-kulturnih pojmovanj takratne dobe na Slovenskem, med njimi tudi do razprave dr. Mihajla Rostoharja *Na dan z resnico*. V njej Rostohar ugotavlja, da so slovanske zmage na Balkanu zbudile v slovanskih narodih, živečih v mejah avstro-ogrske monarhije, »[z]avest, da imamo avstrijski Slovani močno zaslombo v balkanskih Slovanih«, to pa bo primoralo Nemce in Madžare v »konec njihovega imperializma« in v »politiko spravljivosti«. ¹⁴ Rostohar pri Slovencih v nasprotju s Srbi in Hrvati opaža tudi pomanjkanje nekega ideala ter splošno dezorientiranost in »konfuznost naziranja« v javnem življenju:

Danes skoro ne vemo več, ali smo Slovenci narod ali nismo, ali naj živimo in delamo za sebe kot narod, ali naj živimo in delamo za druge narode. Prišli smo že tako daleč, da si skoro ne upamo poudariti svoje narodne eksistence poleg eksistence hrvaškega in srbskega naroda; ne upamo si izraziti svoje volje; da hočemo Slovenci obstajati kot narod poleg naših bratskih narodov na jugu in da pod nobenim pogojem ne moremo žrtvovati svoje narodnosti za ceno rešitve jugoslovanskega vprašanja. ¹⁵

¹¹ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 148.

¹² Grdina, *Vojna na Balkanu*, str. 129–130.

¹³ Navaja Grdina, *Vojna na Balkanu*, str. 129.

¹⁴ Rostohar, *Na dan*, str. 193.

¹⁵ Rostohar, *Na dan*, str. 195.

Tudi v članku *Jugoslovanstvo* Rostohar odločno zavrača nacionalno, jezikovno in kulturno stapljanje južnoslovanskih narodov v en narod, pač pa se zavzema za »politično edinstvo, zato, da z združenimi močmi lažje branimo svojo narodno individualnost in se kot narod razvijemo kdaj na najvišjo stopnjo kulturne višine. Razume se, da moremo biti Slovenci za politično edinstvo le pod pogojem, če se nam garantira popolna svoboda razvoja svoje narodne individualnosti, kajti sicer nima politično edinstvo za nas nobene vrednosti.«¹⁶

Ivan Cankar na začetku svojega predavanja *Slovenci in Jugoslovani* poudari, da ne govori v imenu nobene stranke, še manj pa seveda v imenu celotnega naroda, temveč samo v svojem imenu.¹⁷ Zaveda se, da je v teh časih za človeka »nevarno« povedati, kar misli: »Človek lahko riskira, da ga naženó s kolom in blatom, o čemer bi znal zapeti bridko pesem dr. Rostohar iz Prage.«¹⁸ Tudi sam ugotavlja, da so zmage balkanskih držav potisnile jugoslovanski problem v ospredje evropskega zanimanja in da so Slovenci šele zdaj spoznali,

[...] da nismo samo Slovenci, še manj pa samo Avstrijci, temveč da smo ud velike družine, ki stanuje od Julijskih Alp do Egejskega morja. [...] In v nas se je vzbudilo nekaj, kar je zelo podobno hrepenenju jetnika. Vzbudilo pa se je v nas še nekaj drugega, vse bolj pomembnega in dragocenega – iskra tiste moči, samozavesti in sile življenja, ki se je bila razmahnila na jugu, je planila tudi na slovenska tla.¹⁹

Kritičen je do odziva »naše ljube oficialne Avstrije«, ki se je pod vtisom topov spomnila na jugoslovanski problem in ga začela »po svoje reševati«. Reševati pa ga je začela tako, da je »najprej [...] na Kranjskem, Štajerskem in v Dalmaciji zaprla nekaj ljudi zaradi veleizdaje, nato je dala na dunajskem Grabnu pretepesti par srbskih študentov, naposled pa je Srbiji in Črni Gori napovedala papirno vojsko. Na ta način je jugoslovanski problem rešen za grofa Berchtolda, da druge navadne ljudi pa je ostal prav tako nerešen in kompliciran, kakor je bil.«²⁰ Cankar je prepričan, da bi bil jugoslovanski problem za preprostega človeka, ki ne bi vedel, kaj sta diplomacija in kaj politika, zlahka rešljiv: »Tak človek bi rekel: Če mislijo ti štirje narodi, da so si sorodni in da bi najlažje in najboljše živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njih želji, naj si v božjem imenu zgradé zvezno republiko jugoslovansko! Koristen za vesoljno človeštvo je samo narod, ki je zadovoljen in ki ima pogoje in prostora, da uveljavi vso svojo moč!«²¹

Takšna »najnaravnejša rešitev jugoslovanskega vprašanja« se seveda po pisateljevi presoji vsem zdi še utopija in je morda res, saj so ji napoti številne ovire, ki se zdijo nepremagljive. Vendar imajo po njegovem utopije »že od nekdaj to čudno

¹⁶ Rostohar, *Jugoslovanstvo*, str. 119.

¹⁷ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 228.

¹⁸ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

¹⁹ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 230.

²⁰ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

²¹ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

lastnost, da se ponavadi uresničijo». ²² V zvezi s tem bi »oficialno Avstrijo in njeno diplomacijo«, čez katero je še malo prej zabavljaj, najraje »prosil odpuščanja«, kot ironično ugotavlja:

Zgodovina nas namreč uči, da je bila neumnost avstrijske diplomacije zmerom največji blagoslov za evropske narode. Če bi avstrijskih diplomatov ne bilo, bi se bilo rojstvo Velike Nemčije in Velike Italije najbrž hudo zakasnilo. Tudi zdaj je že z vso gorečnostjo na delu in morda se ji sčasoma posreči, da utelesi jugoslovansko utopijo. Vse se vrši prav po naukih Heglove dialektike; kadar doseže neumnost svoj višek, se prevrne v modrost. ²³

V svojem predavanju Cankar navaja dunajsko predavanje nemškega novinarja Maximilana Hardna o jugoslovanskem problemu, ki ga je šel poslušat tudi grof Berchtold v družbi drugih diplomatov. Harden je v njem opozoril, da Nemčija in Avstrija ne smeta dopustiti oblikovanja »slovanske trdnjave« na jugu, ob »Adrijanskem« in Egejskem morju. Nevzdržnost njegovih trditev Cankar takole komentira:

Te besede so bile pač nesramne, kajti Jugoslovane je bila postavila ob Adrijo zgodovina brez dovoljenja Hardna in Berchtolda; ali kakor so bile nesramne, povedale niso nič novega, temveč razodele le bistvo in vsebino vse avstrijske jugoslovanske politike: oficialni Avstriji, eksponentu nemškega imperializma, so Jugoslovani enostavno *napoti*. Izseliti kam v Kanado ali v Južno Ameriko jih ravno ne more vseh do zadnjega, zato pa ovira njih politični, gospodarski in kulturni razvoj, kjer more in kolikor je v njeni moči. Sicer izgleda nekam čudno, da sovraži država velik del svojih lastnih državljanov; ali vendarle se to čudo vrši. V Bosni parlament brez pravic, na Hrvaškem Cvajev absolutizem, v Dalmaciji veleizdajniški procesi, na Slovenskem nasilna germanizacija – to je jugoslovanska politika oficialne Avstrije. ²⁴

V predavanju Cankar jugoslovanski problem razume kot »izključno političen problem«, kot problem »razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse!« ²⁵ Odločno zavrača novoilirske ideje o opuščanju slovenskega jezika v korist hrvaščine oz. srbohrvaščine oziroma o postopnem spajanju južnoslovanskih jezikov in kultur; prav nasprotno, po njegovem bi Slovenci morali narediti več za svoj narodni razvoj in obstoj. Cankar poudarja, da jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu sploh ne obstaja: »Morda je kdaj eksistiralo, toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem«. Kljub podobnostim med jugoslovanskimi narodi ugotavlja

²² Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 231.

²³ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

²⁴ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 232–233.

²⁵ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 234. To Cankarjevo predavanje je v Cankarjevem *Zbranem delu*, zv. 25, natisnjeno po ohranjenem rokopisu, ki ga hrani NUK (Ms 512, št. 2). Predavanje je bilo z nekaj razločki objavljeno v nadaljevanjih v dneh 15.–17. aprila 1913 v *Zarji*.

velike kulturne razlike in pravi:

Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu. Bodi tega kriva zgodovina, bodi kriv kdorkoli – jaz, ki dejstvo konštatiram, ga čisto gotovo nisem zakrivil.²⁶

Iz rokopisa ni natančno razvidno vse, kar je Cankar govoril v svojem predavanju, saj je nekatere dogodke tudi prosto orisal oziroma o njih povedal svoje mnenje. Na podlagi poročila policijskega uslužbenca Ivana Gogale in zapisnika o pisateljevem poznejšem zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom je mogoče ugotoviti, da je Cankar na koncu odstavka, ki se konča z besedami: »... to je jugoslovanska politika oficialne Avstrije«²⁷ vzkliknil: »Pustimo to oficialno Avstrijo v njenem lastnem dreku!«, oziroma še verjetneje: »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!«²⁸

Kranjski deželni predsednik Schwarz je 19. aprila 1913 razpusil social-demokratsko društvo Splošna delavska zveza »Vzajemnost«, ki je priredilo to Cankarjevo predavanje, z izgovorom, da je s predavanjem prekoračilo področje svojega dela; 21. avgusta 1913 pa je kranjsko deželno sodišče na tajni razpravi Cankarja obsodilo na teden dni zapor. Prestal ga je od 12. do 19. septembra 1913 v preiskovalnem zaporu ljubljanskega deželnega sodišča. Obtožba, ki jo je sodišče sprejelo, naj bi temeljila na dejstvu, da je Cankar v svojem predavanju izrekel besede, ki so bile v objavi predavanja v *Zarji* izpuščene: »Mi, kar nas je, mi vsi smo le mislili, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko« in pa »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!« Obtožnica je bila mnenja, da Cankarjeve izjave »sicer ne spodbujajo k določenim dejanjem, [...] a spodbujajo v bolj splošnem smislu k dejanjem, ki so usmerjena k republikanski državni ureditvi in ki so zato po zakonu prepovedana in nemoralna«.²⁹ O njegovi izpustitvi iz zaporu so 19. septembra poročali vsi ljubljanski dnevnikarji. V *Zarji* so v rubriki *Dnevne beležke* zapisali: »Sodrug Ivan Cankar je danes zjutraj prestal svojo sedemdnevno kazen v zaporu ljubljanskega deželnega sodišča. Poznati mu ni, če se je kaj poboljšal.«³⁰ *Slovenski narod* pa je v rubriki *Dnevne vesti* poročal: »Ivan Cankar je danes zjutraj prestal prisojeno mu kazen sedemdnevnega zaporu ter je našemu uredništvu prinesel dva lepa listka, ki ju je spisal pod pregostoljubno streho ljubljanskega sodišča«³¹ – šlo je za Cankarjeva podlistka *Pogovor na verandi* in *Prva ječa*.

Za Cankarjevo predavanje se je prek poveljstva 3. korpusa v Gradcu poza-

²⁶ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 235.

²⁷ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 233.

²⁸ Moravec in Voglar, *Opombe k zv.* 25, str. 374.

²⁹ Pleterski, *Avstrija in Slovenci*, str. 112.

³⁰ *Dnevne beležke*, *Sodrug Ivan Cankar*, str. 2.

³¹ *Dnevne vesti*, *Ivan Cankar*, str. 2.

nimal tudi avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand,³² dunajski dnevnik *Neue Freie Presse* pa je 22. aprila 1913 objavil novico *Ukrepanje proti nacionalnim demonstrantom na Kranjskem*, ki je omenila primer dr. Ivana Dimnika v Krškem, obširneje pa poročala o prijavi državnega pravdníštva proti Ivanu Cankarju.³³ Le-to naj bi proti Cankarju vložilo tožbo zaradi veleizdaje, ker naj bi v javnem predavanju *Slovenci in Jugoslovani* zašel v zelo ostre izpade proti avstro-ogrskim diplomatom in proti obstoječemu upravnemu sistemu in se zavzemal za čimprejšnjo ustanovitev jugoslovanske republike.

2. Cankarjevo življenje v letih prve svetovne vojne

Atentat pripadnika Mlade Bosne Gavrila Principa na člana habsburške cesarske hiše, prestolonaslednika Franca Ferdinanda, z njim pa tudi na njegovo soprogo vojvodinjo Sofijo Hohenberg, ki se je zgodil na vidov dan 28. junija 1914 v Sarajevu ob njunem potovanju v Bosno na vojaške vaje, je med Slovenci povzročil vsesplošno osuplost in obžalovanje. Po drugi strani pa Zweig pove, da ob smrti prestolonaslednika in njegove žene pri ljudeh v Avstriji ni bilo zaznati pretresenosti ali ogorčenosti, saj prestolonaslednik ni bil priljubljen, prav tako neprijazna je bila njegova žena:

Oba je obdajalo ledeno ozračje; vso so vedeli, da nimata prijateljev, da ju je stari cesar iz srca sovražil, ker Franc Ferdinand ni znal taktno prikriti svoje prestolonasledniške neučakanosti, da bi čim prej prišel do oblasti. Moja skoraj mistična slutnja, da ta človek z volovskim tilnikom in trdimi, mrzlimi očmi prinaša nesrečo, zato ni bila osebna, temveč razširjena v vsem narodu; zato vest o njegovem umoru ni vzbudila nobenega sočutja. [...] Tisti dan je bilo v Avstriji mnogo ljudi, ki so si skrivaj oddahnili, da je bil odstranjen ta naslednik starega cesarja v korist neprimerno bolj priljubljenega mladega nadvojvode Karla.«³⁴

Kot se spominja Zweig, so naslednjega dne časopisi objavili osmrtnice in izrazili ogorčenje nad atentatom, a »ni bilo čutiti, da bi ta dogodek izrabili za kakšno politično akcijo proti Srbiji. A po tednu dni so časopisi sistematično začeli hujskanje ter srbsko vladu obdolžili, da je vedela za umor, ter prikrito namigovali, da Avstrija ne more pustiti nemaščevanega umora »menda tako priljubljenega prestolonaslednika«.³⁵ Čeprav je imel vtis, da za vsem tem pripravljajo neko akcijo, pa nihče ni mislil na možnost vojne. V zadnjih kritičnih dneh julija 1914 pa je bilo konec negotovosti in »naloge diplomacije, ki si je v juliju 1914. leta še

³² Pleterski, *Avstrija in Slovenci*, str. 112.

³³ *Gerichtsverhandlung gegen Cankar*, str. 1756.

³⁴ Zweig, *Včerajšnji svet*, 231.

³⁵ Zweig, *Včerajšnji svet*, 232.

prizadevala rešiti evropski mir, je prevzela vojska». ³⁶ Po ultimatu Avstrije Srbiji 23. julija in končni vojni napovedi 28. julija, po ruski mobilizaciji 30. julija ter po nemški napovedi vojne carski Rusiji 1. avgusta in Franciji (3. avgusta), na katero je Anglija 4. avgusta odgovorila z vojno napovedjo Nemčiji, se je 3. avgusta začela 1. svetovna vojna. ³⁷

Na Slovenskem je vladalo protisrbsko razpoloženje, ki so ga še stopnjevale govorice o reformnih načrtih ubitega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovi pripravljenosti na reševanje »jugoslovanskega vprašanja«. Slovenski meščanski politiki so umor v Sarajevu odločno obsodili, še zlasti Ivan Šušteršič, ki je na shodu Slovenske ljudske stranke 5. julija 1914 v Ljubljani za atentat obtožil Srbijo in pozval na boj proti domačim »veleizdajalcem, hujskačem in zapeljivcem«. ³⁸

2.1 Cankarjevo prestajanje zaporne kazni na Ljubljanskem gradu v letu 1914

Že v prvih dneh vojne, 10. avgusta 1914, je bil Cankar na Vrhniki aretiran na podlagi ovadbe širjenja protidržavne propagande. Povod za njegovo aretacijo je bil dogodek, ki se je pripetil, ko je 10. avgusta 1914 prišel na Vrhniko k svojemu očetu. Popoldne naslednjega dne je v gostilni Jakoba Debevca na Vrhniki nagovoril mimoidoče neznanke: »Če ste Srbi, pojdite sem, boste pili in jedli zastonj.« ³⁹ Odgovorili so mu, da niso Srbi, on pa jim je pokazal denar in rekel: »Če bi Srbi sem prišli, bi pili in jedli za ta denar.« Gostilničarka ga je opozorila, da je tako govorjenje prepovedano, Cankar pa jo je zavrnil: »Jaz lahko še kaj drugega rečem glede Srbov, če hočem.« Gostilničarka Frančiška Debec je pisateljeve besede sporočila orožniku Antonu Čučku in ta je Cankarja 12. avgusta aretiral ter ga predal vrhniškemu sodišču, sodnik Avgust Leitgeb pa ga je po zaslišanju izpustil. Nato je Čuček poslal ovadbo v Ljubljano. Dne 23. avgusta so Cankarja aretirali in zaprli na Ljubljanski grad. ⁴⁰

Cankar je zaporno kazen prestajal do 9. oktobra 1914 v drugem nadstropju grajskega poslopja, kamor je bilo mogoče priti po stopnicah od kapele sv. Jurija, v grajski viteški dvorani, ki se je takrat imenovala »celica št. 4«. Zapor je s težavo prenašal; na gradu je bil apatičen in samotnen, prestajanje kazni pa sta mu še oteževali

³⁶ Svoljšak, »Svetovna vojska ...«, str. 152. Kot piše Petra Svoljšak, pa korenine vojne segajo že v zadnja desetletja 19. stoletja, »ko so se že začrtala nasprotovanja med državami, ki so avgusta 1914 zakoračile v vojno. Sprožile so jih spremembe evropskega političnega zemljevida, ki so zrahljale politično in gospodarsko ravnotežje; prodirati so začeli novi miselni tokovi, naraščala so nacionalna in socialna nasprotja. [...] Evropa je [...] prestopila prag stoletja razdeljena v dva politična tabora – na eni strani je bila Trojna zveza (Nemčija, Avstro-Ogrska in Italija) na drugi države »entente cordiale« (Francija, Velika Britanija, Rusija, Srbija, Črna Gora, Japonska). Svoljšak, »Svetovna vojska ...«, str. 153.

³⁷ Svoljšak, »Svetovna vojska ...«, str. 153.

³⁸ Vodopivec, *Od Pohlino slovnice*, str. 154, 155.

³⁹ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

⁴⁰ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

»življenjska neprilagodljivost in bolezen«. ⁴¹ Po svojih močeh so mu pomagali drugi zaporniki ter sorodniki in znanci iz mesta, med njimi bratranec Izidor Cankar ter družine Rohrmann, Pfeifer in Kessler. Za ustvarjanje ni bil razpoložen, niti ni imel potrebnega miru, tako da je na gradu napisal le črtici *Opereta* in *Krčma ob cesti*. Sicer pa so zaporniki čas preživljali v pogovorih in debatah, »s skromnimi sprehodi po grajskem dvorišču, šahiranjem, petjem, prebiranjem časnikov, če jih je kdo vtihotapil«. Dne 31. avgusta je Cankarju na Vrhniki umrl oče in pisatelju niso dovolili, da bi se udeležil pogreba, čeprav se je njegov bratranec Izidor ponudil, da bi bil namesto njega sam zaprt tistega dne.

O Cankarjevem prestajanju zapora na gradu pričajo viri treh vrst: Cankarjevi lastni spisi, spomini sodobnikov in arhivski viri, pa tudi pisma. Sam je o zaporniškem obdobju pisal v črticah *Tišina* in *Sence* ter pozneje v članku *Ministerialna komisija*.

Črtico *Tišina* ⁴² je Cankar napisal takoj po vrnitvi iz zapora in jo 7. novembra 1914 objavil v *Slovenskem narodu*. Kot pravi, je v njej na hitro napisal, »kako je živel slovenski narod vse do avgusta meseca leta 1914«. V črtici opisuje svoje bivanje v »staji«, to je »celici št. 4«, skupaj z bolj ali manj vidnimi javnimi delavci Miho Čopom, Ferdom Veselom, Gregorjem Žerjavom, Vladimirjem Knafličem, znanimi časnikarji, pedagogi in drugimi. V tesni zaporniški celici je opazil nešteto kotov in kotičkov, in vsak izmed njih je bil zase globus. Celico je doživljal kot celo »vesoljnost v orehovi lupini«, saj v njej ničesar ni manjkalo: v njej sta bili »ozka in široka politika«, pa

domače novice, razne stvari, drobiž in zgodbe za kratek čas, na grobo izmišljeni telegrami, civilizacija od fraka do irhastih hlač, dilentantizem in umetnost, obadva v svojih pisanih oblikah, človeško znanje od analfabetskih poljan do jezuitskih višav, zamišljena bogovernost, godrnjav skepticizem in vnebovpijoče framazonstvo, modrost od Platona do Brenceljna, čednosti vse, kolikor si jih je Bog bil izmislil v svoji neskončni dobrotljivosti, bratstvo brez kraja, popustljivost do samoponižanja, blagodarnost do beračenja, zvestoba do histerije, zaupljivost do naivnosti in čisto zraven nezaupljivost do paranoje, hudobnost vsa, kakor jo je bil v bolečini porodil ter nato v svoji grenki prešernosti legijonkrat razcepil satirik satan sam, zakrknjena samopašnost, smehljajoča hinavščina, krivogleda zavidnost, hropeče živalstvo, tankoglasa pohotnost, sramežljivo izdajalstvo in na prste študirana mladinska poezija ... (Cankar, ZD 25, 137)

V črtici *Sence* (Cankar, ZD 23, 48–51) je zaporno kazen označil kot zanj nerazumljivo doživetje. Čutil je, da je to čas, v katerem padajo sto tisoči, a silne grozote so prehude, že »onstran merik« človekovega doživljanja: »Prevelik je čas, zato gre mimo tebe; šele tvoj vnuk bo trepetal in bo vriskal, se bo jokal in se smejal. [...] Čez mero je vse, kar je; pogled je zastrt, srce je otopelo; človek gleda silne fantome, ne razloči jim oblik, ne spozna njih grozote in ogromnosti; strahoma se skrije v tesno lupino bolečine, ki mu je bila namenjena in ki jo more premagati« (Cankar, ZD 23, 48–49).

⁴¹ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

⁴² Cankar, *Zbrano delo*, zv. 25, str. 137–139.

V črtici se spominja, kako je na gradu ležal na tleh, »na nizki slamnici« z bolečinami v tilniku, ker ni bilo vzglavja. Po sobi se je gnetlo mnogo ljudi – »brez opravila so bili, ali vsem se je nekam mudilo, vsi so bili nagli in hlastni v svojih kretnjah, razdraženi v besedah, prisiljeni v smehu« (Cankar, ZD 23, 49). Njihovo navzočnost je občutil neosebno in oddaljeno – »Nikoli poprej ni videl teh ljudi in tudi ga niso zanimali. [...] Od prve ure, ko je živel med njimi, se mu je zdelo, da so vsi v nekakšni megli, v gostem, z rumenim prahom napolnjenem, komaj prozornem vzduhu [...]. Prerekal se je z nekaterimi, smejal se z mnogimi, razgovarjal veselo in naglas; ali »na drugem kraju«, v srca drugem kotu je občutil, da je tako ravnal v sanjah, da je bil senca med sencami« (Cankar, ZD 23, 49). Čutil je bližino smrti: »Vedel je, da jezdi preko vesoljne zemlje Böcklinov strašni jezdec, nasilna smrt. Vedel je, da se pod svetopisemskega konja kopiti rušijo in porajajo svetovi, da nosi ogenj v svoji grivi, kugo v svoji sapi.« Spominja se, kako se je med premišljanjem ozrl k tovarišu in mu rekel, da se po odhodu z Gradu odpravi naravnost k svojemu staremu, osamljenemu očetu. Takrat pa ga je tovariš pogledal »z zamolklim očesom« in mu povedal, da je od njegove neveste dopoldne izvedel za njegovo smrt. Umrli naj bi čisto sam. Cankarja je vest o očetovi smrti pretresla in pogreznil se je v omotico, kot se spominja: »Vzdignil se je s slamnice težak in truden, ozrl se je po sencah, ki so se do stropa majale pred njim, nato pa se je napotil na hodnik. Ko se je vrnil, je bil bled in star.« (Cankar, ZD 23, 51).

Med bivanjem v zaporu sta Cankarja obiskovali prijateljici Milena Rohrmann in Mici Kessler ter ga oskrbovali s cigaretami in drugim. V pismu z dne 26. avgusta 1914 Cankar Mileni pravi, naj je ne skrbi, saj je »prepričan [...], da ne bo nič hudega in da bo kmalu minilo«. Obenem jo prosi, naj mu priskrbi kakšno knjigo in cigarete, ter ji pove, da je sicer zdrav, »toda nervozen kot nikoli« (Cankar, ZD 29, 252). A s časom se njegov nemir in slabo počutje stopnjujeta, saj v pismu z dne 1. septembra 1914 Mileni prizna, da je zanj »ta negotovost [...] nekaj strašnega. In strašno je tudi, da ne morem ne delati, ne misliti. [...] Doslej še nisem preveč obupan, toda bojim se, da mi bodo slabi živci navsezadnje odpovedali službo«. Prosi jo, naj mu prinese nemških, pa tudi slovenskih ali hrvaških knjig, pa tudi vina, saj bi zdaj pil, »da bi na vse skupaj pozabil«. A obenem ve: »Pa se ne da pozabiti, da je strto vse, kar je v človeku najboljšega« (Cankar, ZD 29, 252–253). V pismu z dne 25. septembra 1914 Mileni piše, da bi ji sicer rad več pisal, a se mu zdi bolje, če se pogovorita ustno, ko bo svoboden. Štiri tedne bivanja v zaporu doživlja kot cela štiri leta preizkušnje in Mileni pravi: »Kar mi je manjkalo resnobe, sem jo dobil.« Zagotavlja ji, da se po prestani kazni ne bo več vrnil na Rožnik h gospe Mici, temveč si bo našel stalno službo, da tako ne bo »privezan samo na svojo umetnost«. Iz Cankarjevih besed je razvidno, da je resno razmišljal o prihodnosti z Mileno, ko je zapisal: »Z vsemi močmi in z vso ljubeznijo svojega srca Ti moram ustvariti življenje, kakršnega si vredna, tako da nikoli ne bo ugasnil smehlaj v Tvojih lepih očeh. Jaz sem se umiril, gledam veselo v prihodnost. Dokler je v žilah zdrava kri, v mislih bistrost, v srcu pogum, ne sme biti in ne bo nič hudega, Ti zaupaj vame tako trdno, kakor zaupam vate jaz« (Cankar, ZD 29, 253). A kmalu zatem, 16. oktobra 1914, Milena prejme Cankarjevo pismo prav z Rožnika: »V petek zvečer

(danes teden) sem bil svoboden. Šel sem skoraj takoj spat v hotel. Naslednji dan sem poiskal Miro,⁴³ da ti sporoči. V ponedeljek dopoldne sem prišel na Rožnik in sem tam ostal. Vendar pa, ako mi pišeš, naslovi na hotel »pri avstr. cesarju«. [...] Prišel bi bil že v Trst, pa zdaj še ni mogoče. Mnogo Ti imam povedati: važnega, veselega in žalostnega« (Cankar, ZD 29, 254).

Kljub obljubam, da se na Rožnik ne vrne več, je Cankar po prestanem zaporu šel v to njemu ljubo okolje, iz katerega si ga je Milena prizadevala iztrgati in ga pregovoriti, da se naseli v mestu.⁴⁴ Milena mu na njegovo pismo ni odpisala,⁴⁵ a tudi sam ji je prepovedal, da bi mu pisala na Rožnik ali tja prihajala, čeprav ji je obenem zagotavljal, da bosta »prebolela vse« (Cankar, ZD 29, 255).

Drobci spominov na Cankarjevo aretacijo in njegovo prestajanje zaporne kazni na Ljubljanskem gradu so ohranjeni v zapisih Ferda Vesela, Ivana Kolarja, Josipa Demarina in drugih. Kot v *Spominih* pove slikar Ferdo Vesel, se je s Cankarjem seznanil potem, ko so tudi njega po začetku vojne Avstriji internirali in odpeljali na Ljubljanski grad. Skupaj z Ivanom Cankarjem in Miho Čopom⁴⁶ so se večkrat sprehajali po grajskem dvorišču, »venomer v istem kolobarju« okrog gradu, pri tem pa se ves čas bali, da jih bodo »lepega dne začeli streljati kakor race«.⁴⁷

Josip Demarin se spominja, kako so v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno napredni Slovenci in Hrvati, prežeti z idejami jugoslovanstva in slovenstva menili, da je prišel čas skorajšnje narodne osvoboditve in zedinjenja vseh Jugoslovancev v svobodno in neodvisno državo.⁴⁸ Pred vojno in v letih vojne je bilo v Avstriji preganjanih in zaprtih veliko najnaprednejših ljudi, ki so se potegovali za uresničitev teh ciljev. Tudi sam je bil kot dvajsetletni učitelj v Medulinu pri Pulju v Istri aretiran s skupino Medulincev in več kot dva meseca zaprt. S Cankarjem se je seznanil med prestajanjem zaporne kazni na Ljubljanskem gradu, v celici št. 4, kot se spominja:

Na moje veliko presenečenje je bil v isti celici zaprt tudi veliki slovenski pisatelj Ivan Cankar. Moje ležišče je bilo poleg Cankarjevega, v celici pa je bilo še več drugih zasedenih ležišč. Že prvi dan sem se seznanil s Cankarjem, ki me je kmalu vzljubil, ker sem bil napreden, temperamenten in borben mladenič. Opazil sem, da je imel Cankar zelo rad mladino in da se je med njo počutil najbolj srečen. [...] Vsi zaporniki iz te celice smo želeli razpad avstrijske državne tvorbe.⁴⁹

⁴³ Najverjetneje misli na Miro Rohrmann, Milenino sestro.

⁴⁴ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 286.

⁴⁵ To je razvidno iz Cankarjevega naslednjega pisma Mileni z dne 28. oktobra 1914.

⁴⁶ Miha Čop (1888–1938), doma z Blejske Dobrave, je študiral pravo in se leta 1912 kot Sokol prostovoljno udeležil balkanske vojne na črnogorski strani. S Cankarjem je bil skupaj zaprt na Ljubljanskem gradu, zatem pa kot politično nezanesljiv konfiniral v Lebringu. Po vojni je bil koroški borec, po plebiscitu pa je nastopil carinsko službo. Leta 1919 se je poročil z Mici Kessler, nad katero se je še v njenih dijaških letih navduševal tudi Ivan Cankar in je navdihnila več njegovih del. Prim. Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 273.

⁴⁷ Vurnik, *Spomini Ferda Vesela*, str. 70.

⁴⁸ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

⁴⁹ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

Kljub prepovedi branja dnevnega tiska je Cankarju uspelo, da mu je časopise prinašal neki stražar. Časopis *Slovenski narod* mu je prinašal »v večjem kosu kruha« in tako so bili v celici obveščeni o dogajanjih v državi in na posameznih bojiščih. Kot pove Demarin, se je s Cankarjem znova srečal po prestani kazni, ko je pisatelj bival v gostilni na Rožniku, sam pa je kot mobiliziranec avstrijske vojske služil v 27. pešpolku. Cankar ga je nekega poletnega dne leta 1915 obiskal v kasarni v Ljubljani ter mu prinesel kranjsko klobaso in dve papirnati avstrijski kroni. Pisateljeva pozornost je Demarina zelo ganila, saj je vedel, da Cankar živi zelo skromno. Med pogovorom v kasarniški kantini sta se skupaj spominjala obdobja na Ljubljanskem gradu. Cankar mu je večkrat rekel, da Avstrija mora propasti. Kot se spominja Demarin, se Cankar nikogar ni bal, niti aktivnega avstrijskega podčastnika, ki je stal blizu in prisluškoval njunemu pogovoru. Ko sta se pozneje z Vladimirjem Levstikom odpravila na obisk k Cankarju na Rožnik, jima je ta povedal, da ima v načrtu obširen rokopis z naslovom *Celica št. 4*, v katerem namerava opisati svoje vtise in življenje političnih zapornikov na Ljubljanskem gradu. Ko so Demarina jeseni 1915 poslali v vojsko v Ilirsko Bistrico, Cankarja ni več videl, besedilo *Celica številka 4* pa žal ni bilo nikoli objavljeno.⁵⁰

Navidez droben, a ganljiv spomin na Cankarja objavi Janez Kolar v svoji knjigi *Preporodovci*. V njem opiše Cankarjev odziv na vest o očetovi smrti, ki jo je prejel med prestajanjem zaporne kazni: »Ko so mu povedali, je šel na hodnik v samotni kot. Vrnil se je s krvavo rdečimi očmi. Jokal je. V jetniški sobi je sedel na posteljo, oprl glavo na pesti in gledal nepremično tja preko Kongresnega trga, mimo Rožnika, tja nekam proti Vrhniku. Zanj je prišel prosit bratranec dr. Izidor Cankar, naj ga izpuste na očetov pogreb. Sam se je ponudil za talca, dokler se Ivan ne vrne. Nič ...«⁵¹

Med arhivskimi viri, ki dokumentirajo dogodke ob Cankarjevi aretaciji in njegovo prestajanje zaporne kazni, je ovadba žandarja Antona Čučka z dne 12. avgusta 1914, ki jo je v izvirniku in prevodu objavil Ivan Podržaj v članku *Madež je ostal, pa ne na meni*.⁵² Drugi dokument je Cankarjeva izjava pred ministerialno komisijo, ki jo je natisnil France Klopčič v prevodu in s komentarjem v prispevku »Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914«. ⁵³ Pomembna so tudi dognanja Dušana Kermavnerja »Aretacija in izpust iz zapora Ivana Cankarja leta 1914«, ⁵⁴ ki upoštevajo še druge dokumente.

Cankar sam v prispevku *Ministerialna komisija*, ki ga je napisal devet mesecev pred smrtjo, a je bil cenzuriran in objavljen šele po njegovi smrti, piše o prejemu povabila c. kr. deželne vlade, naj se 14. marca 1918 zgledi »v svrhu zaslišanja pri ministerialni komisiji«. Sam ni vedel, kaj je ta ministerialna komisija in kaj hoče od njega, slutil pa je, da ima opraviti »z nesrečo tistih ljudi, ki so po nedolžnem trpeli, ter s težkimi grehi biričev, denunciantov in ministrov«, zato je šel tja ob določeni

⁵⁰ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

⁵¹ Kolar, *Preporodovci*, str. 157.

⁵² Podržaj, *Madež je ostal*, str. 284–291.

⁵³ Klopčič, *Preganjanje Ivana Cankarja*, str. 295–298.

⁵⁴ Kermavner, *Aretacija Ivana Cankarja*, str. 344–347.

uri.⁵⁵ A ker je bilo treba veliko čakati in še ni zajtrkoval, je vzel klobuk in suknjo »in šel po svojih potih«. Cankar se v članku spominja ovadbe na Vrhniki, aretacije, sodišča in zaporne kazni na Gradu, o kateri pove, da je »preživel poldrugi mesec v tako sijajni družbi, kakor še nikoli v svojem življenju«. ⁵⁶

Dušan Kermavner navaja obrazložitev deželnega predsednika Schwarza v poročilu notranjemu ministrstvu z dne 20. novembra 1914, da so Cankarja izpustili, »ker po presoji vojaških oblastev ni za vojskovanje nevaren« in »ker tudi policijska direkcija ni uveljavila nobenih momentov, zaradi katerih naj bi ostal v zaporu«, obenem pa piše, da ga pa po izpustu policijsko nadzirajo.⁵⁷

2.2 Cankarjevo služenje vojske v Judenburgu leta 1915

Čeprav so avstro-ogrske vojni napovedi Srbiji 28. julija 1914 poleg socialnih demokratov nasprotovali tudi liberalci, pa po besedah Petra Vodopivca »mobilizacije ni zlasti v mestih spremljalo nič manj zaneseno in domoljubno vzdušje«. Slovenski vojaki so odhajali v vojno prepričani, »da bo vojskovanje do zime že konec in bodo za božič zopet doma«. ⁵⁸ Podobno razpoloženje je ob izbruhu vojne vladalo tudi v Avstriji, kjer so se ob splošni mobilizaciji vlaki polnili z novimi rekruti, zastave so plapolale, godba bučala, kot se spominja Zweig: »Ves Dunaj je zajela nekakšna vrtoglavica.« ⁵⁹ Čeprav si vojne nihče ni želel, se je prvotni preplah spremenil v nenavadno navdušenje in v živo občutje tisočev in sto tisočev, da sodijo skupaj in da je vsak posebej poklican, »da se tudi sam vrže v to žarečo množico, kjer se bo očistil vse sebičnosti. Vse razlike glede stanu, govorice, razredov in vere je v prvem trenutku zbrisal vznesen občutek bratstva.« ⁶⁰

Slovenski vojaki so se bojevali predvsem na ruskem bojišču, po vstopu Italije v vojno tudi v Posočju in na Tirolskem, »z vso ostrino pa je vojskovanje seglo na slovensko ozemlje maja in junija 1915, ko so italijanske čete po italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski zasedle zahodne dele Goriške in Posočja«. ⁶¹

Tudi Cankar je bil vpoklican in je bil od sredine novembra do božiča 1915 v vojski v Judenburgu, majhnem mestu ob Muri na Gornjem Štajerskem, ki je bilo med prvo svetovno vojno sedež in zbirališče za avstrijski 17. pešpolk »kranjskih Janezov«. ⁶² Za njegovo vojaško potrditev naj bi bili odločilni predvsem

⁵⁵ Cankar, *Ministerialna komisija*, str. 460.

⁵⁶ Cankar, *Ministerialna komisija*, str. 461.

⁵⁷ Kermavner, *Aretacija Ivana Cankarja*, str. 347.

⁵⁸ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 155.

⁵⁹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 36.

⁶⁰ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 237. Kot ugotavlja Zweig, je na vznesenost ljudi vpivalo tudi to, da so z izbruhom vojne prav vsi, tudi poštni uradnik, pisar, čevljar in drugi, dobili romantično priložnost, da se dvignejo iz vsakdanjosti in postanejo junaki. Vsakogar, ki je nosil uniformo, so ženske častile, »matere so se v teh urah prvega navdušenja sramovale svoje žalosti, žene svojega strahu«. (str. 238).

⁶¹ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 156.

⁶² Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 283.

upravnopolitični razlogi zaradi njegove politične nezanesljivosti. V Judenburgu je moral najprej vaditi z drugimi vojaki, kar pa je bilo zanj prenaporno, zato je izgubljal zavest. Kot priča korespondenca s pisateljovo znanko Julio Vovk, je bilo njegovo zdravstveno stanje močno načeto in začeli so ga pošiljati na zdravniške preglede v Gradec in St. Michael pri Leobnu. Ok. 1. decembra 1915 Cankar piše Julii Vovk: »Že prve vaje so me tako zdelale, da sem prišel sem. Vrnem pa se bržčas koj spet v Judenburg [...]. Mraz je tak, da sega v dušo in možgane, noči pa so brez spanja. ...« (Cankar, ZD 29, 272). Končno je pisatelja višji zdravnik češkega rodu dr. Froelich »superarbitriral« zaradi »pljučne infiltracije«, tako da je bil iz vojske kmalu odpuščen.⁶³

V začetku je bil Cankar v IV. četi nadomestnega bataljona 17. pešpolka pod poveljstvom nadporočnika dr. Vincenca Seuniga, ki je bil pri vojaki osovražen in je pisatelju služil kot model za glavno osebo v črtici *Gospod stotnik*. Kot poroča Dobrovoljc, je nadporočnik Cankarju sicer vendarle nekoliko olajšal bivanje v vojski, saj je kot profesor v Trstu poznal njegova dela, tako da ga je celo vabil k sebi v pisarno in na dom. Ker pa Cankar ni zdržal naporov vojaških vaj, so ga premestili k stražni stotnji. Tam je postal knjižničar z nalogo, da uredi nekaj deset strokovnih vojaških knjig. Za pomočnika je pridobil pesnika Cvetka Golarja,⁶⁴ včasih pa sta ga obiskala tudi slikarja Hinko Smrekar⁶⁵ in Ivan Vavpotič⁶⁶ ter ga narisala v vojaški suknji. Po dobrem mesecu dni je smel zapustiti Judenburg in se konec leta 1915 prek Bleda vrnil na Rožnik.⁶⁷

Pisatelj sam je o svojih izkušnjah v Judenburgu pripovedoval Franu Milčinskemu⁶⁸ med naključno skupno vožnjo 5. oktobra 1918.⁶⁹ Ko se je Milčinski skupaj z dr. Kersnikom odpravil v Gorico, so »v vozu« sedeli tudi Ivan Cankar, jeseniški župan Čebul in »neki kroparski praporščak v civilu«. Cankar je pravil o svojem kratkem vojaškem obdobju v Judenburgu in o svojem kršenju vojaške discipline. Povedal je, da se v vojski kot miroljuben človek ni hotel dotakniti bajoneta. Milčinski tudi pove, da je Cankar rušil disciplino. Med zdravniško vizito se ni niti slekel, ampak je rekel: »Machen Sie mit mir, was Sie wollen. In 14 Tag bin ich tot« (Naredite z menoj, kar hočete. V 14 dneh bom mrtev). Nato so z njim ravnali zelo prijazno in mu dajali dobre nasvete za zdravje. Ko so nekega dne vojaki odšli na vaje, je obležal doma z Goethejem v rokah. Milčinski se spominja,

⁶³ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 283.

⁶⁴ Pesnik, pisatelj in dramatik Cvetko (Florijan) Golar (1879–1965), rojen v Gostecih pri Sori, je med prvo svetovno vojno služil kot vojak v zaledju. Prim. *SBL 1*, str. 227.

⁶⁵ Hinko Smrekar (1883–1942) je bil zelo tesen Cankarjev prijatelj, vse od prvega srečanja leta 1904, ko se je Cankar v natečaju za ovitek njegove knjige *Gospa Judit* v umetniškem društvu Vesna na Dunaju odločil zanj.

⁶⁶ Slikar, ilustrator in scenograf Ivan Vavpotič (1877–1943), rojen v Kamniku, je v letih 1910–1915 živel v Ljubljani kot svobodni umetnik, leta 1915 opravil v Gradcu oficirski izpit in bil do 1918 pri Voj. tiskovnem uradu kot slikar na bojiščih in v zaledju. Prim. *SBL 12*, str. 370.

⁶⁷ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, prav tam.

⁶⁸ Slovenski pravnik in humorist Fran Milčinski (1867–1932), rojen v Ložu na Notranjskem, je od leta 1908 deloval kot deželni sodni svetnik v Ljubljani. (Prim.) *SBL 2*, str. 124.

⁶⁹ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 370.

da je nadenj »prigrmel poročnik«, a kakor hitro ga je videl brati Goetheja, se je pomiril.⁷⁰

Podobno kot Cankar tudi avstrijski pisatelj Stefan Zweig ni neposredno izkusil bojevanja na fronti, saj so ga pri vseh naborih zavrnili kot »nesposobnega«. A v *Včerajšnjem svetu* priznava, da ga je to že prej veselilo:

Prvič sem si s tem prihranil leto, ki bi ga zapravil z bedasto vojaščino, poleg tega pa sem videl zločinski anahronizem v tem, da bi se človek dvajsetega stoletja vadil uporabljati morilno orodje. Za človeka mojega prepričanja bi bilo edino pravilno, da bi nastopil kot »conscientious objector«, s čimer bi se v Avstriji (v nasprotju z Anglijo) izpostavil najhujši kazni, in to bi zahtevalo zares mučeniško trdnost duše. Toda junaštvo se ne poda moji naravi [...]. Moje naravno vedenje v vseh nevarnih situacijah je bilo vedno izmikajoče in to ni bil edini povod, da so mi očitali – morda po pravici – neodločnost, kar se je tolikokrat dogodilo tudi mojemu spoštovanemu učitelju iz daljnega stoletja, Erazmu Rotterdamskemu.⁷¹

Obenem pa se je Zweigu zdelo neznosno čakati v ozadju in iskal je takšno delo, kjer bi lahko kako koristil, »ne da bi moral ščuvati«. Zaposlili so ga v knjižnici vojnega arhiva, podobno kot je tudi Cankar v vojski za kratko obdobje postal knjižničar z nalogo, da uredi nekaj desetih strokovnih vojaških knjig. V istem dunajskem vojnem arhivu kot Zweig je bil krajše obdobje zaposlen tudi njegov prijatelj Rainer Maria Rilke (1875–1926), eden najpomembnejših pesnikov v nemškem prostoru. V vojnem arhivu so ga zaposlili, potem ko je bil po prizanesljivi zdravniški preiskavi, podobno kot Cankar, iz vojske kmalu odpuščen. Kot meni Zweig, bi bil Rilke »najbolj nemogoč vojak s svojimi prenežnimi živci, ki so jim umazanija, smrad in hrup prizadejali resnično telesno slabost«. ⁷² Toda tudi Rilke se je nekoč prišel od njega poslovit, kot opisuje Zweig:

Še enkrat je prišel – tedaj že v civilni obleki, ali skoraj bi rekel: priplaval je v mojo sobo, tako tiho je vedno hodil; prišel se je poslovit. [...] Bilo je prvikrat, da ni bil več videti mlad, zdelo se je, da ga je izčrpala že sama misel na strahote. »V tujino«, je rekel, »ko bi vsaj lahko odšel v tujino! Vojna je vedno ječa.« Potem je odšel. Zopet sem bil popolnoma sam.⁷³

3. Cankarjevo medvojno literarno ustvarjanje

Prva svetovna vojna je Cankarja močno pretresla. V njegovi literaturi le skromno odmeva pisateljevo doživljanje političnega zapora jeseni 1914, njegovo »smešno vojaško službovanje, za katero je bil po duši in telesu popolnoma nesposoben« (Iz. Cankar, ZS 19, V), prav tako v svojih delih Cankar tudi ne opisuje revščine in bede medvojnih let, prizorišč vojskovanja in zatočišč, le skromno so zastopani

⁷⁰ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 370–371.

⁷¹ Zweig, *Včerajnji svet*, str. 242.

⁷² Zweig, *Včerajnji svet*, str. 250.

⁷³ Zweig, *Včerajnji svet*, str. 251.

opisi deških vojakov (*Gospod stotnik, Kadet Milavec*), nekaj več literature opisuje doživljanje ljudi v zaledju (*Velika maša, Otroci in starci* idr.). Ne gre za Cankarjeve morebitne poskuse stvarnega pričevanja in realističnega opisovanja resničnosti vojskovanja ali življenja ljudi med vojno – vojna pomeni pisatelju predvsem povod, da se zamisli nad samim seboj, nad svojim delom in nad življenjem slovenskega naroda. Misli o tem zapiše v svojih takratnih predavanjih in člankih, v *Podobah iz sanj* in drugih črticah iz obdobja 1915–1918, kot svoje zadnje predsmrtno spoznanje (Iz. Cankar, ZS 19).

3.1 Sprememba v Cankarjevem pisanju o slovenskih ljudeh in slovenski kulturi

Cankar je ob spominu na svojo lastno izkušnjo zapora na Ljubljanskem gradu od 23. avgusta do 9. oktobra 1914, ki ga je doživljal kot ponižanje, 14. marca 1918 zapisal, da je tedaj nastopil čas, »ko je bil pes na cesti svoboden, človek v svoji kamrici ne« (*Ministerialna komisija*, ZD 25, 145). Ko so ga decembra 1915 odpustili iz vojske, se je vrnil na Rožnik »v svojo samoto«. Čutil se je osamljenega, izgnanega in svoji nečakinji Zori Poč je pisal:

Kdo bi pel in pisal, kadar je duša slabe volje, kakor meglen večer? – Družbe ni in je tudi prav nič ne pogrešam. Tako se mi zdi, kakor da so vsi ljudje izpremenjeni, nezaupni, nekako vase zaklenjeni. Prav z nikomer se mi ne da govoriti odkrite besede, prijatelji so postali tujci. Zato je najboljši, da živi človek sam zase in da se v samoti pogovarja s svojimi mislimi, pa naj bodo lepe ali žalostne ... upam, da bo kmalu konec teh strahov, ki zdaj ubijajo velike svetove in male ljudi. (Sredi dec. 1914, I. Cankar, ZD 30, 77)

V istem pismu Zori Poč sredi decembra 1914 tudi pove, kako težko mu je pisati literaturo v takih okoliščinah:

Največja moja nesreča je, da sem preveč odkritosrčen: Kar zdaj napišem, si nihče ne upa natisniti. Ako pa bi hinavščino uganjal, bi se mi tako zdelo, kakor da bi sam sebi v lice pljuval. Potrpeti bo treba; čas mine hitro vsakemu, kdor ima dovolj misli in s svojem srcu dovolj bogastva. (Cankar, ZD 30, 78)

Podobno je v prvih vojnih tednih 1914 tudi Zweig čutil, da je »postajalo postajalo nemogoče s komer koli pametno govoriti. Celó najbolj miroljubni in najbolj dobrodušni ljudje so bili kakor pijani od vonja po krvi. Prijatelji, ki sem jih vedno poznal kot odločne individualiste in celo kot duhovne anarhiste, so se čez noč spremenili v fanatične patriote in iz patriotov v nenasitne zavojevalce. [...] Preostalo je samo eno: zapreti se vase in molčati, dokler drugi blodijo in besnijo. To ni bilo lahko.«⁷⁴

V nasprotju s svojim prejšnjim odmaknjenim odnosom do ljudi je Cankar zdaj želel vstopiti v vrtnice tega »brezumnega, blaznega življenja«, ki ga je prej

⁷⁴ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 250.

preziral. Vojna pa ni izsilila le njegovega obračuna z njegovim lastnim življenjem, mišljenjem in delovanjem, temveč se je začel bolj kot kdaj prej ukvarjati s problemom političnega in kulturnega življenja svojega naroda. Potem ko je bil prej ironičen in prezirljiv do tistih, ki so zaradi majhnosti naroda izražali bojazen za njegovo prihodnjo usodo (Iz. Cankar, ZS 19, VIII), pa je zdaj tudi njega samega prevzel strah, kot zapiše v spisu *Slovenska kultura, vojna in delavstvo*⁷⁵ (Cankar, ZD 25, 250–255):

V prvem času te strašne, brezkončne vojne jih je bilo pač le malo med nami, ki niso bili v strahu za usodo, za bodočnost našega šibkega slovenskega naroda. Bali smo se, da ga ta silna nevihta zlomi enkrat za vselej, da ga nezačeljivo udari gospodarsko, telesno in duševno. [...] Saj smo si lahko mislili, da le kulturno najvišji, gospodarsko najmočnejši, politično svobodni narodi morejo sčasoma docela preboleti nezaslišane grozote, ki jih prenaša zdaj vesoljni svet. Naš slovenski narod pa je gospodarsko slab, od tujega kapitala brezobzirno izkoriščan; svojo kulturo si je šele v zadnjih desetletjih ustvaril iz svoje lastne moči, z lastnim, brezprimernim trudom, preko tisoč zaprek, ki so mu jih stavili tujci, njegovi krivični gospodarji; ker naš slovenski narod vsled svoje maloštevilnosti in gospodarske odvisnosti nikoli ni bil politično svoboden. (Cankar, ZD 25, 250)

Še globlji strah Cankar izpoveduje v črtici *Profesor Maslovina in drugi*⁷⁶ (ZD 23, 262–268):

Vendar pa se mi zdi, kakor da sem šele zdaj prav in do dna spoznal to ljubezen, v teh časih bridkosti, ponižanja in tišine. Oči so se odprle nastežaj, pa so bile koj razskelele in motne od solza. [...] Hkrati pa je ležal globoko v moji duši črn strah, ki mu sam nisem vedel imena: Kakor da je ta sijajna pomlad brez usmiljenja obsojena na zgodnjo smrt, z njo domovina, moja ljubezen, vse. (Str. 262–263)

Med vojno je Cankar v političnem predavanju *Očiščenje in pomlajenje*⁷⁷ (ZD 25, 239–249) priznal, da se je med vojno spremenil, da ga je trpljenje vzdramilo in prerodilo, kot da bi prebolel težko bolezen. Vojno je doživel kot preizkušnjo, prek katere so »razbolele oči ugledale zarjo jutra in pomladi, [...], zarjo novega, prerojenega spoznanja« (str. 239). V predavanju je priznal: »[T]ega naroda, ki ga ljubim, nisem poznal. Ne poznal odporne moči njegove, ne politične zrelosti njegove, ne njegove samozavesti. [...] Izkazalo se je, da nas ta silni vihar ni potisnil k tlom, temveč da nam je opral duše in srca, nas pomladil, nas vzdignil kvišku« (str. 248).

⁷⁵ Predavanje, ki ga je priredilo društvo »Svoboda« 1. januarja 1918 v Mestnem domu v Ljubljani, objavljeno pa je bilo v časopisu »Naprej« v dneh 6.–7. junija 1918.

⁷⁶ Črtica je bila prvič natisnjena v *Zbranih spisih* 19, po Schwentnerjevem rokopisu. Pri L. Schwentnerju se je ohranilo sedem neobjavljenih črtic, ki so večinoma nastale med vojno in so bile namenjene predvsem dnevnikom za listke; kadar je Cankar pri uredništvih časopisov naletel na težave glede honorarja in drugega, je svoje rokopise izročal L. Schwentnerju.

⁷⁷ Predavanje *Očiščenje in pomlajenje* je imel Cankar na »Ljudskem odru« v Trstu dne 20. avgusta 1918; v ZS 19 je ponatisnjeno iz časopisa *Naprej* z dne 27.–29. aprila 1918. Cankar sam je o predavanju poročal, da ga je prišla poslušat izključno inteligenca, delavci pa so bili redki, »... saj so bili skoro vsi v strelskih jarkih«. Gl. Iz. Cankar, *Opombe k ZS 19*, str. 230.

V tem Cankarjevem razpoloženju so nastale črtice za njegovo zbirko *Podobe iz sanj*. Ta se razlikuje od sočasnega slovenskega slovstva, ki je »kljub ostri politični cenzuri skušalo pokazati grozo vojnih dogodkov, družabno stisko in svojo skrb za narodno bodočnost«, zaradi pisateljevega posebnega osebnega doživljanja vojne, ki ga Izidor Cankar tako označi:

Pesnik, ki je že izza svojih pisateljskih začetkov pojmoval vse življenje v njegovi npravstveni zgrajenosti in pozneje v njegovem zadnjem namenu, je grozoto vojske sprejel kot veliko človeško skrivnost. Ne da bi se dal zavesti zunanjim dogodkom, ne da bi izpraševal po dejanskih vzrokih in okolnostih, ki so se mu vsi upirali, je to novo bolečino sprejel vase in je iskal, da ji pogleda do dna in da vidi do njenega konca. V »Podobah iz sanj« je malo zunanjega, snov je skoraj brez vse tiste tipičnosti, ki jo opazujemo pri drugih vojnih pisateljih, toda pesnikovo doživljanje je pretresljivo veliko. Vsak zunanje neznatni dogodek je skrivnost zase, raste iz sebe v cel svet in se spremeni v podobo vesoljnega trpljenja. (Iz. Cankar, ZS 20, VII)

Kot piše France Bernik, sta zapor na Ljubljanskem gradu leta 1914 in služenje vojakov v Judenburgu naslednje leto Cankarju grozote medvojne doživetja približala še bolj, kot pa splošno ozračje na Slovenskem v prvih letih »svetovnega požara«. ⁷⁸ V medvojnem času se je stopnjevala tudi strogost avstro-ogrske cenzure; ta je bila po Bernikovih ugotovitvah stroga »zlasti do Cankarja, ki si je takoj v začetku avstrijsko-srbskega spopada prislužil nezavidljivo oznako srbofila«. ⁷⁹

Cankar sam je kmalu tudi spoznal, da zaradi vojne ne bo mogel objavljati svojih del v avtentični, neokrnjeni obliki, in v pismu Mirku Bratinu ⁸⁰ z dne 28. oktobra 1914, neposredno po prihodu iz zapora, zapisal: »Vidim, da je začasno slovenska literatura in umetnost nemogoča. In mi smo čisto natanko ribe na kopnem. Vi tam doli imate vsaj vina!« (Cankar, ZD 30, 76). Cenzura je vplivala, da se je izogibal neposredni omembi vojne in namesto tega o vojnem nasilju z vsemi posledicami pisal v simbolističnem in ekspresionističnem slogu. Kot ugotavlja Petra Svoljšak, je bila avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno »eden od temeljev in sooblikovalka t. i. vojnega absolutizma, za katerega so bila značilna, poleg uveljavljanja vojnih zakonov v javnem civilnem življenju, črtanja osnovnih človekovih pravic, tudi široka diktatorska pooblastila v upravljanju države in vodenju vojne [...]. [...] Sistem cenzure v Avstriji se [...] ni omejil zgolj na administrativno dejavnost ali birokratsko obdelovanje različnih oblik komuniciranja. Pod nadzor je namreč sodilo vse: tisk, zasebna korespondenca, telegrami, telegraf, radijski promet, filmska produkcija, objavljanje fotografij [...]«. ⁸¹

⁷⁸ Bernik, *Opombe k ZD 23*, str. 293.

⁷⁹ Bernik, *Opombe k ZD 23*, prav tam.

⁸⁰ Ajdovčana Mirko Bratina (1894–1966) in Franjo Bratina sta Cankarja spoznala v času, ko sta bila sočasno z njim kot politična osumljenca zaprta na Ljubljanskem gradu. Prim. Munda, *Opombe k ZD 30*, str. 227.

⁸¹ Svoljšak, *Prva svetovna vojna*, str. 109, 111.

V položaju odmaknjenosti je Cankar začutil, da je njegova dolžnost izraziti svoje prepričanje, kolikor je bilo mogoče v teh časih cenzure, in da ni dovolj samo pasivno stališče. V času med prvo svetovno vojno je namreč umetniško – literarna beseda še imela veliko moč, saj po Zweigovi presoji

[m]oralna vest sveta takrat pač še ni bila tako utrujena in izžeta ter se je še živo, z vso silo stoletnega prepričanja odzvala na vsako laž, na sleherno žalitev človeškega čuta za pravo in človečnost. [...] Zato za pisatelja ali pesnika nikakor ni bilo brezupno, če je spregovoril v tistem času, ko ušes in duš še niso preplavljali nepretrgoma brbljajoči valovi radia; nasprotno: spontana manifestacija velikega pesnika je vplivala tisočkrat bolj, kakor pa uradni govori državnikov, za katere so ljudje vedeli, da morajo taktično in politično upoštevati trenutek in v najboljšem primeru povedo samo pol resnice. [...] Ker pa je bila ta avtoriteta pesnikov znana vojaškim in političnim oblastem, so skušale vpreči v svoj hujskaški voz vse ljudi z moralnim in duhovnim ugledom: ti naj bi razlagali, dokazovali, potrjevali in prisegali, da je vsa krivica, vse zlo nakopičeno na drugi strani, pravica in resnica pa pripadata lastnemu narodu.⁸²

Le nekaj dni zatem, ko je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno, je Cankar v Slovenskem narodu objavil črtico *Pogled iz škatlice* (Cankar, ZD 22, 256–259) ter v njej kritično spregovoril o vlogi umetnika v slutnji vojnih grozot. Umetnika je pozval k večji angažiranosti in zahteval, naj izstopi iz štirih sten lastnega ogledala, naj »odpahne pokrov« svoje škatlice, v kateri spi svoje »nečimrno spanje«, in se ozre v svet okrog sebe ter na življenje drugih. Opozoril ga je, naj premisli, kako se boriti zoper to »vesoljno krivico«, zoper to »vesoljno smrt«. Pod težo vojnih doživetij se je Cankar vse bolj zavedal, da je več kot umetnost vredna kakovost človeškega življenja, in zapisal:

Ti nisi mogel živeti enega samega življenja, si objokoval rahel udarec, ki je bil utripljanju življenja podoben, si v nizkotni zavisti pljuval na resnično in lepo življenje drugih – glej tam, tisočkrat tisočero jih leži poteptanih! Velikih življenj, ki so s silnimi rokami segale do nebes; tujih življenj, ki so s šepetanjem svojega srca segale do Boga! Na tleh! Pod konjskimi kopiti! Pod železnimi kolesi! Tako gredo narodi svojo pot. Še malo poglej, še malo pomisli! Ni treba še, artist, da bi se zaklenil v svojo škatljico! (Cankar, ZD 22, 258)

Vojna v Cankarju spodbudi premišljevanje o nesluteni brutalnosti, ki je je zmožen le človek, izzove pa tudi pisateljev obračun s samim seboj. Vse to prejme najgloblji izraz v njegovi zadnji knjigi, zbirki črtic *Podobe iz sanj*. Te Cankarjeve vojne črtice so bile večinoma objavljene v letih 1915–1917 v reviji *Dom in svet*, nekatere pa tudi v revijah *Ljubljanski zvon* in *Slovan*, nato pa so konec leta 1917 izšle v zbirki *Podobe iz sanj* pri Novi založbi, ki sta jo takrat ustanovila Izidor Cankar in Fran Saleški Finžgar. V njih pisatelj s simbolno-alegoričnimi, metaforičnimi in parabolničnimi pripovednimi postopki in v obliki vizij razgali velikanske razsežnosti vojne, z vso njeno grozo, strahovi in moralno izmaličenostjo. Upodablja silno

⁸² Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 255–256.

človeško trpljenje in smrt, obenem pa v ekspresionističnem slogu izraža tudi upanje v rešitev. Cankarjeve črtice v *Podobah iz sanj* so krajše od tistih iz časa pred vojno, vedno več jih ostaja brez dogodkov in se spreminjajo v meditativno kratko prozo, ki jo preplavljajo simboli. Bolj kot trpka izkušnja zapora in vojaščine je v ospredju prizadevanje po neizprosno razgaljenju sebe v času, ko so se »ljudje obrnili vase, postali nezaupljivi, se odtujili in si ne upajo priznati zbežanosti, strahu in bolečin«. ⁸³

3.2 Ironija v tematizacijah vojne pri Ivanu Cankarju ter pri nekaterih sočasnih evropskih literatih ter literarnih in kulturnih zgodovinarjih

Ameriški kulturni in literarni zgodovinar Paul Fussell (1924–2012) v svoji knjigi *Velika vojna in moderni spomin* pravi, da je »vsaka vojna ironična, ker je vsaka vojna hujša od pričakovanj. Vsaka vojna vzpostavi ironično situacijo, ker so njena sredstva tako melodramatično nesorazmerna z njenimi domnevnimi cilji. V veliki vojni je bilo pokončanih osem milijonov ljudi, ker sta bili dve osebi, nadvojvoda Franc Ferdinand in njegova soproga, ustreljeni. Druga svetovna vojna ponuja še absurdnejše ironije.« (Fussell 2013, 18). S prvo svetovno vojno je »odšla nedolžnost« in nastopila je »nova doba cinizma«, piše angleški pisatelj in urednik David Roberts v svojem uvodu v antologijo poezije o prvi svetovni vojni. ⁸⁴ To je bila vojna zablod, evfemizmov in grenke ironije, v kateri so bili najbolj vzvišeni ideali izrabljeni za opravičevanje vedenja, ki je bilo zlo do skrajnosti. V dobi, ko se je zdelo, da je izraz »človeška civilizacija« izgubil svoj pomen in da so ljudje postali le »zobci v velikanskih, neobčutljivih in neosebni strojih, oropani morale in dostojanstva,« ⁸⁵ se Cankar z ironijo ozre predvsem na svoje dotedanje pisateljsko delo in svoja nekdanja razmišljanja o poslanstvu umetnika. Podobno kot pri drugih umetnikih generacije, ki je začela delovati na Slovenskem ok. leta 1900, je namreč tudi pri Cankarju zlasti v začetni in dunajski dobi njegovega pisateljevanja prevladoval

tip umetnika po vzorih fin de siècla: človek z zavestjo posebnega poslanstva, avtonomen v svojem, večinoma bohemskem ravnanju, prepričan o mesijanskem pomenu svoje umetnosti, navadno negativen v presojanju in vrednotenju »življenja«, to je, vsega izven sebe, zaničevalec umetnosti tuje ljudske mase, zlasti pa tedaj običajnega rodoljubnega filistra – purgarja, upornik, ki se je sam izgnal na samotni otok svojega individualizma, kjer trpi in misli, da trpi za odrešenje »naroda« ali »človeštva«. (Iz. Cankar, ZD 20, V–VI)

Vojna je Cankarja pretresla, da je svoje prejšnje razmišljanje o poslanstvu umetnika in umetnosti imel le še za »ljubeznivo mladostno zablodo«, kot zapiše med drugim v črtici *Moje izbe* (Cankar, ZD 23, 197–199): »Za fantomi so se lovile sanje, same fantom: do zvezd in preko njih so letele misli na slabotnih perotih; in so padale utrujene v potrto in obup« (str. 198). Vojna je pretresla temelje njegove

⁸³ Novak Popov, »Pozabljena« slovenska pričevanja, str. 20.

⁸⁴ Roberts, *Minds at War*, str. 9.

⁸⁵ Roberts, *Minds at War*, str. 10.

moralne eksistence, sramovati se je začel svojega življenja in dela artista, svojega individualističnega sanjanja, samoobjekovanja, svoje kritike in prezirljivega odnosa do resničnega življenja drugih ter vse to postavljaj v silno nasprotje s tragedijo množičnega umiranja ljudi (prim. črtice *Pogled iz škatlice* (Cankar, ZD 22, 256–259),⁸⁶ *Bilka v viharju* (Cankar, ZD 23, 148–151),⁸⁷ *Črni piruh* (Cankar, ZD 23, 138–140),⁸⁸ *Tišina* (Cankar, ZS 19, 68–71),⁸⁹ *Samoten pogovor* (Cankar, ZS 23, 123–126)⁹⁰). V črtici *Najhujše*⁹¹ je izrazil potrebo po čustvenem stiku z ljudmi in priznal, da živi v nekakšni ječi in ne more iz nje: »Daj mi, če imaš, daj mi trpljenja, daj žalosti, daj vsega hudega, daj samo smrt, le odreši me samote!«⁹²

V Cankarjevih številnih mislih, ki izražajo nasprotje med njegovim predvojnem življenjem ter njegovim sedanjim doživetjem resničnosti življenja, je izražena odkrita ironija, kot jo ponazarjajo njegove besede: »Strahota je brez primere, da človek ni človek, temveč novelist, bitje, ki je s tinto zastrupljeno. Strahota je, da mora napisati par lepih stavkov, namesto da bi na glas zakričal od žalosti in sramu!« (*Črni piruh*, v: Cankar, ZS 23, 138–140). Cankarju se zdi, da ga z ironijo ocenjuje in presoja tudi njegov oče ter mu pravi:

In res sem te zalotil tako majhnega in neboljenega, kakor si bil, tako skritega v kamrici, tako zamaknjene v svojo srčno bolehavost, kakor si bil ... Nič te nikar ne bodi sram: preromal sem dolgo pot nocoj, pogledal sem marsikam in rečem ti, da imaš tovarišijo veliko ...« [...] Odeni se do vratu in naroči drugo skodelico čaja ... in misli cmokaje na tiste angelske oči! Vse drugo bo že Bog ravnal! (*Samoten pogovor*, v: Cankar, ZD 23, 125–126)

Tragično ironijo vojne zaznavajo številni sočasni literati, med drugimi Henry James (1843–1916), ameriški pisatelj, ki je večino svojega življenja preživel v Angliji (britansko državljanstvo je prejel 26. julija 1915). Le dan zatem, ko Britanci vstopijo v vojno, 5. avgusta 1914, v pismu prijatelju Howardu Stargisu izraža strašno zadrego ob spoznanju, da je z veliko vojno na glavo postavljen mit o stalnem napredku, ki je prej obvladoval javno mnenje:

5. avgust. Sinoči je sveča ugasnila in bojim se, da sedaj, ko sem jo ponovno prižgal, daje od sebe le še zelo šibko svetlobo – saj se nima smisla sprenevedati, da ne živimo v najtemnejši nočni mori. Kako naj vidimo v tem, kar se dogaja, kaj drugega kot strašansko grozo ali črnino? Seveda to vidiš ti, najdražji Howard, enako kot to vidi tudi zgroženi pisec teh vrstic. Nagli padec civilizacije v to brezno krvi in teme zaradi samovoljnih dejanj tistih dveh zloglasnih avtokratov je tako kruto razkrinkal vso dolgo

⁸⁶ Črtica *Pogled iz škatlice* je izšla v *SN* dne 1. avgusta 1914. Gre za Cankarjev prvi motiv velike vojne, zapisan ob njenem začetku.

⁸⁷ Črtico *Bilka v viharju* je Cankar napisal leta 1915, izšla pa je v božični številki »*Ilustriranega glasnika*« dne 23. decembra 1915. Pod naslov je Cankar zapisal »Poleti 1914«, kar označuje razpoloženje ob začetku velike vojne, ki je spodbudilo nastanek črtice.

⁸⁸ *Črni piruh* je izšel v *DS* leta 1915.

⁸⁹ Spis *Tišina* je izšel kot podlistek v *SN* dne 7. novembra 1914.

⁹⁰ Črtica *Samoten pogovor* je izšla kot podlistek v *SN* dne 30. januarja 1915.

⁹¹ Cankar, *Zbrano delo*, zv. 23, str. 141–144.

⁹² Cankar, *Zbrano delo*, zv. 23, str. 143–144.

dobo, med katero smo domnevali, da se svet ne glede na razne spodrsrljaje postopno izboljšuje, da je dejstvo, da moramo zdaj spregledati, kaj so vsa ta izdajalska leta v resnici pripravljala in *pomenila*, nepopisno tragično.⁹³

Cankar v svojih medvojnih črticah opisuje nekakšno blaznost in vročičnost, ki preplavlja življenje množice ljudi med vojno, kot zapiše: »Zdelo se mi je, da blodijo vsi v nekakšni omotici, da se jim je bila pamet prečudno razbolela, tako da kriče razdraženi brez vzroka, begajo venomer in sami ne vedno, ne čemu, ne kod.« (*Sanje infanterista Blaža*, v: Cankar, ZD 23, 244). Brezumno življenje, ki ga je povzročilo »ironično delovanje vojne«, ⁹⁴ čuti kot tako omotično in blazno, da si želi: »Ne videti sveta in njegovega nehanja, hoditi med ljudmi, bresti skozi blato, kri in solze z zavezanimi očmi in zaklenjenimi ušesi ...« (*Brinčkov Miha in Tičkov Grega*, v: Cankar, ZD 23, 240).⁹⁵ V *Podobah iz sanj* s prispodobami in mistično grotesknostjo upodablja grozoto v sebi in zunaj sebe, pri tem pa se ne prepusti povsem nadčutnim vizijam, kar bi pomenilo skrajnost idealističnega razvoja, temveč ohranja svoj notranji nemir in ironijo, ki je od nekdanj določala njegovo delo (prim. *črtice Veselejša pesem*, *Kurentova modrost* idr.). V njegovih *Podobah iz sanj* zaznamo vrsto dramske ironije, v kateri se prepletata verbalna in situacijska ironija, a namesto predvojnih literarnih del, v katerih je v ospredju Cankarjeve ironije kritičnost do slovenskih ljudi, zdaj njegovo ironijo polni pisateljevo sočutje do žrtev situacije, v kateri so se znašli. Zgled je denimo črtica *Gospod stotnik* (Cankar, ZD 23, 18–20), v kateri Cankar skozi okno opazuje skupino mladih vojakov, pripravljenih, da se odpravijo na bojišče, in pravi: »Vsi obrazi so bili še zelo mladostni, skoraj otroški in vsi so bili sveži, kakor v rosi in zarji umiti ...« (str. 19). Samo njemu je jasno, da je gospod stotnik, ki ogleduje, izprašuje in izbira mlade fante, da izmed njih kot »nalašč in preudarno« izbere »najmočnejše in najlepše« (str. 20), poosebljena Smrt. Samo Cankar ve, da se z bojišč ne bodo nikoli več vrnili.

Podobne podobe nedolžnosti in iskrenosti vojakov – prostovoljcev prve svetovne vojne, ki stojijo v vrsti pred uradom za rekrutiranje – v svoji pesmi *MCMXIV* (1914) opisuje tudi angleški pesnik in romanopisec Philip Larkin (1922–1985). V tej pesmi, ki jo je najverjetneje navdihnili fotografija angleških prostovoljcev, z ironijo in zaprepadenostjo obenem premišlja o njihovem prostodušnem čakanju v vrsti, podobnem čakanju na kakšno praznično prireditev: »Te dolge neravne vrste, / ki stojijo tako potrpežljivo, / kakor da bi se raztegovale pred / stadionoma Oval ali Villa Park, / krošnje klobukov, sonce / na arhaičnih brkatih obrazih, / ki se režijo, kakor da bi bilo vse to / avgustovska zabava na bančni praznik.«⁹⁶ V zadnji kitici pesmi Larkin zapiše, da nikoli več ni bilo več takšne nedolžnosti: »Never such innocence / [...] / Never such innocence again«; vojna je povzročila usodne in

⁹³ Lubbock, *The letters of Henry James*, str. 398.

⁹⁴ Fussell, *Velika vojna*, str. 18.

⁹⁵ Črtica je izšla v zagrebškem *Književnem jugu* 1. marca 1918. Rokopis je Cankar sicer leta 1917 izročil v objavo *DS*, a je urednik *DS* na prošnjo uredništva zagrebškega časopisa prepustil črtico v objavo *Književnemu jugu*.

⁹⁶ Larkin in Amis, *Philip Larkin Poems*, str. 36–37. Odlomek iz pesmi je naveden tudi v: Fussell, *Velika vojna*, str. 34.

daljnosežne posledice. V Larkinovi pesmi vojaki ne slutijo grozljivosti prihodnjih dogodkov in svoje prezgodnje smrti. Tako Cankarjeva črtica kot tudi Larkinova pesem vojno upodabljata ironično, kot nepredvidljivo in absurdno delovanje. Podobno pretresenost nad mladimi žrtvami vojne izrazi Cankar tudi v predavanju *Očiščenje in pomlajenje* z dne 20. aprila 1918, v katerem pravi (ZD 25, 239–249):

Silen je vihar, ki buči preko trpeče zemlje, preko človeštva, tega ubogega, v krčih in vročici poblaznelega. Vihar ruši mesta in vasi, pustoši dežele, da so gole in puste kakor beraška dlan, vzdignil je valove morja, da treskajo ob najvišje bregove, poplavlajo pokrajine, kjer je nekoč dihlo bogato življenje. Ali ta vihar ne podira le mogočnih hrastov, temveč ne prizanese niti ne ponižnim bilkam na senožeti, niti ne drobne-mu, komaj iz popja vzkilemu cvetju na mladikah. Tisoči in tisoči mladih, življenja željnih in življenja vrednih bitij padajo pred našimi očmi v prezgodnji grob. S silnim korakom hodi smrt po okrvavljeni zemlji in kosi in žanje brez misli in usmiljenja. (Cankar, ZD 25, 240)

Cankar zdaj prepozna vso resnico v besedah pesnika Otona Župančiča (1878–1949), ki je v svoji žalostinki *Grobovi tulijo* ... iz leta 1901 ob smrti njenega skupnega prijatelja, pesnika Josipa Murna Aleksandrova (1879–1901) preroško zapisal: »Grobovi tulijo ... / šumé in tulijo razpokani, / kot nenasitna žrela, zevajoča / v polnočni mrak ... kaj hočete od nas?«⁹⁷ Izpoved doživljanja žalosti ob smrti mladega pesnika se v Župančičevi pesmi prepleta s čustvom jeze nad »šumečimi grobovi«, ki tulijo »kot nenasitna žrela« in »kot vampirji« iščejo novih žrtev. Zdi se, kot da bi grobovi hoteli vsesavati vase ljudi, »[d]okler ne pade zadnje jasno čelo, / ki lesketa na njem se večnosti / poljub . . .«

Zdi se, da v Cankarjevi medvojni črtici iz leta 1915 z naslovom *Kostanj posebne sorte*,⁹⁸ ki pozneje izide tudi v zbirki črtic *Podobe iz sanj* (ZD 23, 55–57), Župančičevi »tuleči grobovi« postanejo kruta resničnost. Pokaže se namreč, da je pod kostanjem zunaj mesta, »daleč od prahu in od ljudi«, skrito grobišče. Nekega dne ga odkrije neka kmetica Marjeta, ko z motiko koplje pod kostanjem:

S to rovnico in s to motiko je kopala pod kostanjem, kopala, Bog se usmili, do ranega dne. Zasvetila je božja zarja, da nikoli ne več tako! Marjeta je strme izpregledala, zavpila je na ves glas, rovnico in motiko je popustila kar tam, bežala je brez sape in brez pameti. Kričala je hujše od sove; tako je pribegla in prikričala prav do vasi. »Joj, ljudje božji! Joj, prejoj!«

Šli so gledat vsi moški, ženske in otroci. [...]

Vsenadaleč od kostanja je bila zemlja razkopana za najmanj pol sežnja nagloboko. Med mogočnimi koreninami, ki so se vile in bahale brezkončno na vse strani, so se kopičile same človeške lobanje; tiste jame, v katerih so bile nekdanje oči, so bile polne prsti in blata; iz nekaterih je vzknila trava kar čez noč. Druge kosti so bile vse križem razmetane, tako da bi nihče ne mogel razbistriti, h kateri lobanji sodijo. Objemala se je rama z gležnjem. Teh belih, mirnih, od prsti in črvov oskrunjenih reči pa je bilo toliko, da se jih ni dalo prešteti. Če bi kopali še nadalje in še nagloboko, bi morda razgrnili tako pokopališče, da ga na svetu še ni bilo. (Cankar, ZD 23, 56–57)

⁹⁷ Župančič, *Slovenska mladina*, str. 5–6; *Zbrano delo*, zv. 2, str. 167.

⁹⁸ Cankarjeva črtica *Kostanj posebne sorte* prvič izide v *DS* 1915, str. 193.

Pisatelj v sklepnem delu črtice pove, da kostanj krasijo tolikšna mladost, moč in bujnost prav zaradi številnih mladih smrti, pokopanih pod njim, ter črtico sklepe z grenko, ironično slutnjo: »Oj, prijatelji moji, še nam bodo cveteli kostanji!« (Cankar, ZD 23, 57).

Podobno kot slovenski pesnik Župančič v pesmi *Grobovi tulijo* iz leta 1901 je razpoloženje prihajajoče vojne slutil in literarno ubesedit angleški pesnik in pisatelj Thomas Hardy (1840–1928) v svoji zbirki *Satire okoliščin* [*Satires of Circumstance*].⁹⁹ Četudi zbirka vsebuje večinoma pesnikove izpovedne pesmi, napisane v desetletjih pred vojno, pa se zdi, kot da bi že vsebovale grozljivo slutnjo prihodnjih dogodkov. Kot ugotavlja Fussell, Hardyjeva zbirka, ki izide novembra 1914, tako postane »medij za dožemanje dogodkov vojne, ki se je pravkar začela«, in sicer ji to uspe z uvedbo grozljive ironije kot ustreznega interpretacijskega sredstva.¹⁰⁰ Čeprav v Hardyjevih pesmi »ubija tuberkuloza in ne strojnica«, je v njih vsebovana podobna smrtonosna ironija kot v resničnem življenju; tudi snov pesmi je pogosto pogrebna, saj pesmi vsebujejo podobe grobov, nagrobnih kamnov, krst in trohnenja. V več pesmih mrtvi govorijo in izpovedujejo ironične spomine. Posebej značilna je pesem »Streljanje v Rokavskem zalivu« (»Channel firing«), napisana pet mesecev pred vojno aprila 1914.¹⁰¹ V njej okostnjaki, prebivalci obmorskega pokopališča ob grmenju mornariške topniške vaje, ki poteka proč od obale, mislijo, da je nastopil sodni dan, toda Bog jih pomiri, da se motijo.¹⁰² Ironično jim pojasni, da je svet tak, kakršen je bil vselej, neumen in brutalen. Resnični sodni dan bo, kot pravi Bog veliko toplejši in bolj kaznovan.¹⁰³ Tako mrtveci spet ležejo nazaj v svoje grobove.

V nasprotju s Cankarjevo predvojno verbalno ironijo, s katero se je kritično obračal k slovenskemu človeku in slabemu stanju v slovenski družbi in politiki (prim. farso *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, drami *Za narodov blagor* in *Hlapci* idr.), z vojno v njegovem pisanju zasledimo ironijo drugačne vrste. Določa jo bolečina, povezana s slutnjo smrti, s sočutjem do žrtev vojne in s skrbjo za usodo slovenskega naroda. Tovrstno ironijo med drugim zasledimo v eni Cankarjevih poznih črtic *Kurentova modrost*, ki je v *Domu in svetu* izšla po smrti leta 1919, prvotno pa je bila namenjena za objavo v *Podobah iz sanj* (ZD 23, 189–192). V njej prvoosebni pripovedovalec na poti v mračen jesenski gozd išče tolažbo v svoji žalosti in brezupu. Sreča popotnega Kurenta in se čudi nad njegovo lahkomišno veselostjo ter mu pravi:

Kako se moreš, kako ti srce da, oj Kurent! Kaj te ni prav nič izučilo tisočletno hlapčevanje sebi in vsem? Koliko si trpel, moj Bog, kdo toliko? Točili so ti ognja in

⁹⁹ Hardy, *Satires of circumstance*. Izvirno izdajo iz leta 1914 hrani Univerzitetna knjižnica v Cambridgeu v oddelku »Rare books«.

¹⁰⁰ Fussell, *Velika vojna*, str. 12. Prim. tudi Gurewitch, *The ironic temper*, str. 180–182.

¹⁰¹ V Hardyjevi knjigi je uvrščena v razdelek: »Lyrics and Reveries«.

¹⁰² Ironijo pesmi razlaga Fussell v delu *Velika vojna*, str. 12. Verzi Hardyjeve pesmi se glasijo: »That this is not the judgement-hour / For some of them's a blessed thing, / For if it were they'd have to scour / Hell's floor for so much threatening ...« Gl. Hardy, *Satires of circumstance*, str. 8.

¹⁰³ V Hardyjevi pesmi Bog prebivalce pomiri z besedami: »Ha, ha. It will be warmer when / I blow the trumpet (if indeed / I ever do; for you are men, / and rest eternal sorely need).« Gl. Hardy, *Satires of circumstance*, str. 8.

strupa, ti pa si pil kakor žlahtno vino in še smehljal si se, ko ti je gorel drob! Gore se odpirajo in rušijo grmeč, morja se razlivajo čez bregove, svetovi se podirajo ... in ti, ti ubogo zrno v pesku, ti prašek v prahu, ti nič, ti se smehljaš! Kam misli? Kam gre tvoja žalost, tvoj strah, tvoje upanje, tvoja volja? Nikamor! Brez misli je tvoj smehlaj, veter v zraku, senca, ki pod oblakom beži preko polja in ne ve čemu, ne kam. V lahkomišelni uri, na svatbi si bil spočet; in lahkomišelnost je tvoj edini delež! Da bi zdajle ta hip stopila predte sama smrt v vsi svoji grozoti, bi se ji prav tako nasmešnil ter bi jo kvečjemu prosil, da ti privošči zadnji čaj! (Cankar, ZD 23, 191)

V liku Kurenta prepoznamo slovenski narod, skrb za njegov obstoj in nadaljnjo usodo pa Cankar ovije s porogljivo ironijo, pri čemer je pravi pomen, ki veje iz črtice, v popolnem nasprotju z dobesednim pomenom izrečenih besed. Tudi v črtici z naslovom *Veselejša pesem* iz njegove zbirke *Podobe iz sanj* (ZD 23, 52–54) se ironični učinek kaže v nasprotju med grozo vojne in »lepoto tega življenja«, ki jo poosebljata lika Dioniza in Jacinte. A Dioniz v črtici prejme podobo mrtvega vojaka, in opis njegovega obraza vsebuje prvine morbidne očaranosti, kot zapiše pisatelj:

Zadnjič sem bral, kako je vojak ogledoval svojega mrtvega tovariša, ki je ležal v snegu, vznak. Čepica mu je postrani visela globoko v čelo; golobrad je bil, v lice ves bel; iz ust pa mu je od vsakega kota curljala rdeča kri v lepem loku. Tovariš se je sklonil globoko čezenj in je rekel: »Zdaj si dobil bradico, lepo rdečo bradico!« [...] Tako je stopil predme Dioniz; in v očeh Jacinte je odsevala kri z njegovih lic. (ZD 23, 54)

Ironija se proti koncu črtice razveže s Cankarjevo trditvijo, da ne verjame v Dionizovo smrt. Prepričan je, da je treba počakati na čas, ko bo iz »gnusobe, sramote in bridkosti« nastopil čas vstajenja, kot zapiše: »Dioniz in Jacinta nista umrla, živa sta kakor ti samo, in kmalu bosta praznovala vstajenje, mlajša, vriskajoča, ovenčana z nezaslišano glorio« (ZD 23, 45).¹⁰⁴

S podobnimi verzi se Cankar oglasi že pred vojno v *Kurentu* (1909), ko v dodanih sonetih upodobi svojo vizijo konca osebnega trpljenja, očiščenja in prerojenja ter zapiše: »Svetlejšje iz noči zasije dan, / življenje mlado vre iz starih ran / in iz trohnobe se rodi vstajenje!« (ZD 18, 111)¹⁰⁵ V predavanju *Očiščenje in pomlajenje* iz leta 1918 isto misel iz *Kurenta* naveže na okoliščine trpljenja in smrti na bojiščih in po domovih ter izraža zaupanje, da se bo iz hudega trpljenja rodila lepša prihodnost ne samo za posameznega človeka, temveč za ves slovenski narod in vse človeštvo (ZD 25, 239–349).

¹⁰⁴ Ironija se razkriva tudi v drugih Cankarjevih črticah *Podobe iz sanj*, kot sta denimo črtici *Leda* ter *Sraka in lastovice*.

¹⁰⁵ To mesto iz *Kurenta* navede Cankar tudi v svojem predavanju *Očiščenje in pomlajenje* (Cankar, ZD 25, str. 241).

3.3 Spiritualizacija vojne, pogovori z mrtvimi in apokaliptični motivi v Cankarjevem vojnem pisanju in v sočasnem evropskem vojnem pesništvu

V *Podobah iz sanj* se Cankar trudi odkriti smisel tolikšnega trpljenja, žalosti, strahu, smrti. Kot zapiše v uvodu, v strašnem času vojne čuti kot neko »višjo zapoved«, »da išče za lučjo in jo prinese ljudem« (Iz. Cankar, ZS 20, VII), kot pravi: »Tebe, romar, ne sme biti sram! Tebi, romar, je ukazano od nebes, da gledaš, kar drugim ni dano gledati, da poveš, kar drugim ni dano povedati« (Cankar, ZD 23, 12). Kot pisatelj se čuti odgovornega, da s svojo besedo ljubezni, sočutja in tolažbe v ljudeh okrepi pogum, moralo in upanje (ZD 23, 7–13).

Podobno vlogo kot Cankarjeve *Podobe iz sanj* so imeli tudi spodbudni literarni odlomki z neoplatonističnimi težnjami z naslovom *Duh človeka* [The Spirit of Man],¹⁰⁶ namenjeni krepitvi morale britanskega prebivalstva med prvo svetovno vojno leta 1916.¹⁰⁷ V nepaginiranem uvodu v antologijo angleški pesnik Robert Bridges (1844–1930) bralca napoti k branju z besedami:

Bralec je najprej vabljen h kopanju namesto k ribarjenju v teh vodah: teh nekaj odlomkov je treba torej brati v kontekstu, in prav zato v besedilo niso vstavljeni nobeni naslovi ali imena avtorjev, saj bi odvrčali pozornost in speljali misel drugam ter celo preglašovali razmislek. Toda čeprav je prisotno zaporedje konteksta, ni logičnega argumenta: prikazana so različna razpoloženja duha, ki se popolnoma svobodno preigravajo, pri čemer zadostno vodilo zagotavljajo naslovi posameznih strani. Kar se tiče izbranega zaporedja, bi bilo lahko brez dvoma drugačno, kot je, ne da bi to besedilu škodovalo in morda bi mu bilo celo v prid; toda, kot bralec lahko hitro ugotovi, je bistvena glavna implikacija, namreč da je duhovnost osnova ter temelj človeškega življenja – kolikor je naše življenje subjekt, vreden idealne filozofije in čiste estetike – in ne vrhunec ali končni dosežek le-tega. Na njej mora temeljiti vse. Na kratko povedano, človek je duhovno bitje in primerno delo za njegov um je tolmačiti svet v skladu s človekovo višjo naravo ter premagovati materialne vidike sveta, tako da so podrejeni duhu.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Izvirno izdajo iz leta 1916 hrani univerzitetna knjižnica v Cambridgeu v oddelku »Rare books«. Celotni naslov knjige na prvi strani se glasi: »*The Spirit of Man / An Anthology in English and French / from the Philosophers & Poets made by the Poet Laureate in / 1915 / dedicated by gracious permission to His Majesty The King* / (grafična podoba Michelangelove upodobitve stvarjenja Adama iz Sikstinske kapele) / Longmans & Green & Co London / New York Bombay Calcutta Madras / 1916.

¹⁰⁷ V svoji knjigi Fussell prepoznava veliko potrebo domačega prebivalstva po utrditvi morale v vojnem času l. 1916. To naj bi se odražalo tudi v izdaji omenjene antologije spodbudnih literarnih odlomkov. Gl. Fussell, *Velika vojna*, str. 24.

¹⁰⁸ Bridges, *The Spirit of Man*, str. i–ii. V nepaginiranem uvodu v antologijo Bridges poudarja, da se v njej namerno ne pojavljajo naslovi in avtorji odlomkov literarnih besedil, da ne bi odvrgli pozornosti bralca (imena avtorjev in del se pojavljajo šele v končnih opombah). Delo je razdeljeno na štiri knjige, vsaka izmed njih pa ima tematska poglavja, v okviru katerih so zbrani odlomki iz del svetovne književnosti. Med avtorji odlomkov so Amiel, Aristotel, Avguštin, Bacon, Sveto pismo, Blake, Brönte, Byrns, Byron, Coleridge, Dostojevski, Epiktet, Fontaine, Homer, Keats, Lincoln, Milton, Montaigne, Montesquieu, Pascal, Platon, Plotinus, Rimbaud, Shakespeare, Shelley, Solovjov, Spinoza, Tagore, Tennyson, Thoreau, Tolstoj, Vergil, Wordsworth, Yeats in drugi.

Bridges izraža razočaranje nad humanostjo človeštva takratne dobe in pravi: »Napredek človeštva na poti svobode in humanosti se je nenadoma ustavil in obet takega napredka je omajala apostazija velikega naroda, ki je kot krinko odvrigel svojo zavezanost Časti in sedaj odkrito priznava, da njegovo najglobljo srčno vero predstavlja materialna moč.«¹⁰⁹ Ko presoja krutost in tiranijo ter splošno opustošenje, Bridges sklene, da moremo poiskati uteho samo v tihem zaupanju naše duše:

Od posledičnih bridkosti, brezumnega in neskončnega klanja ter sovraštva in umazanije lahko umaknemo in poiščemo tolažbo le v tihem prepričanju svoje duše; in nagnosko se zatekamo k jasnovidcem in pesnikom človeštva, katerih besede so oraklji in prerokbe lepote ter ljubeznive dobrote. Običajna razvedrila nas nič več ne zamotijo, svoje navade in misli preiskujemo v luči prepričanja, da človekovo življenje ni lagodje, kakršno je doživljala oziroma si zanj prizadevala miroljubna generacija, temveč strašen boj z zlom, ki so ga opisovali filozofi in svetniki; in v njihovih obsežnih pričevanjih o dobrem in lepem najdemo oporo za svojo vero ter olajšanje žalosti, s katero se je neznosno nenehno soočati brez tistega zaupanja v Boga, zaradi katerega je vse mogoče.¹¹⁰

Bridges usmerja bralca k mislim prerokov in pesnikom človeštva, katerih izreki so »oraklji ter prerokbe miline in usmiljenosti«. Zaradi novic iz Belgije, Francije in Turčije je po njegovem mnenju treba čedalje bolj vztrajati, da »je človek duhovno bitje in da je primerno delo njegovega uma tolmačiti svet glede na njegovo višjo naravo«. Kot meni, je takšen pogled na življenje postal neizogiben, kajti soočeni smo z bridkostjo, »s katero se je neznosno stalno soočati, in sploh nemogoče soočati brez zaupanja v Boga, ki vse stvari omogoča«.¹¹¹

Z izbruhom prve svetovne vojne so se uveljavile predvojne pesmi, ki so poosebljale prevladujoče ideje in ideale, patriotizem in heroizem, med vojno pa je nastalo mnogo pesniških in proznih del, ki so opisovala fizične, duševne in emocionalne izkušnje vojne; znane so tudi ženske avtorice in propagandni pesniki, ki so si prizadevali prebuditi prebivalstvo za vojno akcijo.¹¹²

Cankar vojne ni opisoval v morebitni vzvišeni retoriki, s katero bi poveljeval junaštva vojakov, temveč se je v svojih medvojnih črticah, zlasti v *Podobah iz sanj*, usmeril predvsem v notranje doživljanje človeka v vojni. Poleg ironije je uporabljal sredstva apokaliptične imaginacije, ki jih zasledimo tudi v nekaterih drugih delih evropskih avtorjev o prvi svetovni vojni,¹¹³ saj je eshatologija kot vedenje o zadnjih rečeh »cvetela med véliko vojno in po njej«.¹¹⁴ Med najmočnejšimi in

¹⁰⁹ Bridges, *The Spirit of Man*, str. ii.

¹¹⁰ Bridges, *The Spirit of Man*, str. iii–iv.

¹¹¹ Prim. Bridges, *The Spirit of Man*, str. i–iv.

¹¹² Roberts, *Minds at War*, str. 11.

¹¹³ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in war literature*, 178–203. Med literati, ki so med vojno posegali k apokaliptičnim temam, Winter navaja imena, kot so Henry Barbusse, Karl Kraus, George Bernard Shaw; apokaliptični motivi pa so odmevali tudi v medvojnih in povojnih filmih, grafični umetnosti, slikarstvu in kiparstvu. Tudi po vojni sledimo odmevom apokaliptične tematike, med avtorji so Jean Giono, Ernst Jünger, D. H. Lawrence idr.

¹¹⁴ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in art*, str. 145–177.

trajnimi oblikami so bile slike in skulpture, ki so jih izdelovali tako vojaki kot tudi civilisti. Večina teh stvaritev je oživila romantično tradicijo 19. stoletja. Apokaliptični motivi so sicer zaposlovali umetnike različnih šol in obdobj, toda z umestitvijo teh interpretacij antičnih apokaliptičnih tem v 20. stoletje, v okvir širše kulturne zgodovine vojne je mogoče pokazati, »kako so pritegnile številne umetnike in okrepile druge aktualne kulturne izraze, ki so sledili izbruhu vojne 1914«. ¹¹⁵

Z apokaliptičnimi likovnimi motivi je vojno povezoval tudi Ivan Cankar. V *Podobah iz sanj* se pisatelj, ležeč v zaporu na Ljubljanskem gradu, ob misli na stotisoče, ki umirajo v vojni, spomni na podobo apokaliptičnega jezdeca ¹¹⁶ pri švicarskem simbolističnem slikarju Alfredu Böcklinu (1927–1901), kot zapiše v črtici *Sence* (ZD 23, 48–50):

Vedel je, da jezdi preko vesoljne zemlje Böcklinov strašni jezdec, nasilna smrt. Vedel je, da se pod svetopisemskega konja kopiti rušijo in porajajo svetovi, da nosi ogenj v svoji grivi, kugo v svoji sapi. Tako je nadalje še vedel, da je to samo njegovo življenje na slavnici in v družbi senc podobno mrzlemu dihu, ki ga pošlje zunanji vihar skozi špranjo ob oknu na posteljo lenuha. (Cankar, ZD 23, 49)

V množini nasilnih smrti je Cankar v zaporu izvedel za smrt svojega očeta; iz strukture pisateljeve črtice je razvidno, da je bila za njegovega tovariša, ki mu je povedal žalostno vest, očetova smrt le neznaten dogodek v času, »ko padajo stotisoči, kakor bi travo kosil ...«, in ko »po Visli plavajo trupla kar od brega do brega ... in po Drini ...« (Cankar, ZD 23, 50–51).

Kot ugotavlja ameriški zgodovinar Jay Winter (roj. 1945) v svojem delu *Sites of Memory, Sites of Mourning* (1995), tako v vojni kot tudi v povojni literaturi, tako v prozi kot tudi v poeziji zasledimo pojav obujanja mrtvih v življenje. V Angliji, Franciji in Nemčiji številni literati ob pomoči literature oživljajo glasove padlih, tako da govorijo v njihovem imenu, govorijo njim samim ali pa govorijo o njih. Svojo lastno obliko tega žanra so razvili vojaki sami. Njihovi samogovori so žalostni, sugestivni, pogosto ganljivi, redkeje preprosto domoljubni ali naravnost pacifistični. Kot pravi Winter, so tovrstno poezijo pogosto pisali vojaki, ki so nadaljevali služenje v vojski, čeprav so vedeli, da je to početje norost. Vojna literatura je polna meditacij o mrtvih in njihovem odhajanju. Nekaj te literature je eksperimentalne, druga ohranja konvencionalne oblike. Veliko je je nastalo iz potrebe, da

¹¹⁵ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in art*, str. 145–177.

¹¹⁶ Razodetje 19,11-21: »¹¹Nato sem videl nebo odprto in prikazal se je bel konj. Ta, ki ga je jezdil, se imenuje Zvesti in Resnični. Ta pravično razsoja in se bojuje. ¹²Oči so mu kakor ognjen plamen in na glavi nosi veliko diademov; napisano pa ima ime, ki ga ne pozna nihče, le on sam. ¹³Ogrnjen je v plašč, ki je bil namočen v krvi. Ime mu je Božja Beseda. ¹⁴Na belih konjih mu sledijo nebeške vojske, oblečene v belo in čisto tančico. ¹⁵Iz ust mu sega oster meč, da z njim udari po narodih. Pasel jih bo z železno palico in tlačil stiskalnico z vinom srdite jeze Boga, vladarja vsega. ...«

bi zavrnili tradicionalni jezik o mrtvih ter preoblikovali in okrepili starejše trope o izgubi življenja v vojni.¹¹⁷

Tisto, česar številni pesniki-vojaki niso prenašali, pa so bile »mehkužne različice civilnih romanc o vojni«. Tisti, ki so bili prestari, da bi se bojevali, so ustvarili imaginarno vojno, polno srednjeveških vitezov, plemenitih vojakov in svetih trenutkov žrtvovanja. Tovrstno pisanje v poeziji in prozi, »visoka dikcija« domoljubov pa je bila po Winterjevem prepričanju »slabša od banalne; bila je obscena, vulgarna«.¹¹⁸ V eni najbolj znanih pesmi o prvi svetovni vojni *Dulce et Decorum Est* [Sladko in častno je] iz oktobra 1917 je angleški pesnik-vojak Wilfred Owen (1893–1918) prevzel naslov iz Horacijeve *Ode* 3.2.13: *Dulce et decorum est pro patria mori*, »Sladko in častno je umreti za domovino«.¹¹⁹ Z opisi številnih tragičnih smrti v vojni Owen Horacijevo navdušenje prikaže kot »staro laž« (The old Lie).¹²⁰

Vojaški pesniki so postali oboje – »psalmisti in preroki stoletja«.¹²¹ Tako v filmih, slikah, skulpturah, v prozi in poeziji zasledimo pogosto temo, ki nastopa tako v konvencionalnih kot tudi v nekonvencionalnih religioznih oblikah – temo vračanja mrtvega vojaka. Nekateri evropski pesniki so opisovali vračanje padlih na njihove domove, kot denimo Wilfred Owen v pesmi *Nenavadno srečanje* [Strange meeting] ter francoski pesnik in vojaški prostovoljec Guillaume Apollinaire (1880–1918) v pesmi *Plavice* [Bleuet], ang. »Cornflower«.¹²² V prvoosebni pesmi – elegiji Wilfreda Owna *Nenavadno srečanje*¹²³ nam svojo izkušnjo pripoveduje vojak, ki pred peklom na bojišču zbeži v podzemlje, tam pa sreča vojaka iz nasprotnega – sovražnega tabora, ki ga je bil ubil dan prej.¹²⁴ Pesniku se zdi, da je z vstopom v predor pobegnil od grozot na bojišču, saj v predoru ni več videti srhljivih prizorov boja.¹²⁵ Takrat pa je opazil, da v predoru ni sam; nekdo od spečih ga je prepoznal in zdelo se mu je, da je dvignil roke v blagoslov. Srhljivi verzi govorijo o pesnikovem spoznanju, da sta se z vojakom, ki ga zdaj kliče »prijatelj«, srečala v peklu.¹²⁶

¹¹⁷ Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 204.

¹¹⁸ Nekateri literati so protestirali proti civilnim lažem in samoprevari, hkrati pa so prenovili staro romantično tradicijo, da bi pokazali po eni strani dostojanstvo ljudi, ki so se bojevali, in degradacijo, ki so ji bili izpostavljeni. Več kot le nekaj vojnih pesnikov je zato našlo jezik, ki ubira neko srednjo pot med lirizmom in realizmom, grenkobo in jezo.

¹¹⁹ Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 117.

¹²⁰ Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹²¹ Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 204–205.

¹²² Prim. Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 210–217.

¹²³ Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 125–126.

¹²⁴ Pesem je bila napisana med januarjem in marcem 1918, osnutek zanjo pa novembra 1917. V njej se prepletajo odmevi iz Biblije, Barbussa, Danteja, Keatsa, Shelleyja, Lewisa Morrisa in Harolda Monroja. O tem poroča J. Stallworthy v svojih opombah k pesmim; prim. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 126.

¹²⁵ Owen v pesmi zapiše: »It seemed that out of the battle I escaped / Down some profound dull tunnel, long since scooped / Through granites which Titanic wars had groined. / Yet also there encumbered sleepers groaned, / Too fast in thought or death to be bestirred.« Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 125–126.

¹²⁶ To svoje spoznanje pesnik opiše z besedami: »And by his smile, I knew that sullen hall; By his dead smile, I knew we stood in Hell.« Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 126.

Naslov Apollinairove pesmi *Plavice* (Bleuet, 1917)¹²⁷ vsebuje podobo modrih cvetic – plavic, ki predstavljajo mlado življenje v polnem razcvetu, a obenem je to cvetje, ki raste na bojiščih, v jarkih. Plavice pa so uporabljali tudi za vence na grobovih in so simbolizirale žalovanje. Pretresljiva pesem govori o mlademu fantu v dvajsetih letih, ki se je več kot stokrat soočil s smrtjo, o fantu, ki je poznal pogum in neustrašnost, o fantu, ki je poznal smrt bolje kot življenje in ki je vedel, kako umreti. Temu fantu, padlemu v boju, pesnik posveča pesem in mu z žalostjo govori o tistih, ki mu bodo sledili v smrt. Žalost ob smrti vojakov, ki ne bodo več slišali njegovih pesmi, Apollinaire izpoveduje tudi v pesmi *Ombre* (Senca).

Cankar v svoji literaturi večkrat skuša spregovoriti z umrlimi in jih oživlja s svojo besedo, vendar na drugačen način kot pesnika Owen in Apollinaire. Medtem ko v pesmih omenjenih dveh pesnikov-vojakov bolj neposredno podoživimo prizorišče boja in podobe vojakov, se Cankar, ki mu izkušnja bojevanja manjka, osredotoča na svoje slutnje predsmrtnega spoznanja vojaka in na izraze zaupanja v njegovo ponovno, večno življenje. V zbirki vojnih črtic *Podobe iz sanj* o padlem kadetu vzklikne: »Kadet Milavec ni umrl; niti en smehljal njegovih ustnic, niti en sam vesel pogled njegovih oči ni umrl! Zgodilo se bo, da bodo v onih, ki jih še ni, vstali vsi oni, ki so bili, povrnili se mlajši, lepši in močnejši!« (Cankar, ZD 23, 106) V črtici *Edina beseda* v sanjah vidi hrib, od vznožja do vrha prekrit s trupli ljudi, »ki so ležala vsepočez in vse križ, kakor razmetano snopje na žitnem polju ...« (Cankar, ZD 23, 47) Iz ust umrlih želi slišati besedo, kot zapiše:

Na vsakem obrazu, na vseh tisočeri je molčala beseda, ki se je bila ustavila na robu usten. Pokleknil sem, pristavil uho prav do teh posinelih usten, da bi slišal zamolklo trkanje, razločil vsaj šepet zapoznelega vzklika, ki bi enkrat za vselej vse razodel. (Cankar, ZD 23, 47)

V sklepnem delu črtice *Velika maša* Cankar upodobi prizor, v katerem Bog s svojo »vsemogočno roko« odpre okna na stečaj, da plane sonce »v dan in noč«, da se izlije »v potrta srca«. Mrtvi spet oživijo, kot zapiše pisatelj: (sonce je) »seglo [...] v grobove in jim je dalo življenje, obžarilo je blede lica, ozdravilo jih je in pomladilo« (Cankar, ZD 23, 117).¹²⁸

V poglavju »Vojna poezija in Biblija« Winter ugotavlja veliko navzočnost bibličnih motivov v vojni poeziji. Po njegovem je naravno, da so zelo številne »podobe Kristusovega pasijona« (Winter 1995, 217). Nemški pesnik Georg Trakl (1887–1914) je že pred vojno, v letih 1911–1912, napisal pesem *Človeštvo* [Menschheit], ki napoveduje bližajočo se katastrofo. Močne podobe destrukcije in nasilja, ki vsebujejo apokaliptične prvine, so v pesmi pomenljivo sopostavljene v

¹²⁷ *Centaurea cyanus*, slovensko *modri glavinec*, tudi *plavica* ali *modriš* je enoletna zdravilna rastlina s pokončnim robatim stebлом in modrimi koški, ki najpogosteje raste med vsemi vrstami žit.

¹²⁸ Že pred nastopom vojne v črticah v življenje obuja predvsem svojo pokojno mater, z njo govori in pri njej išče imaginarno sogovornico, ki bi mu pomagala skozi življenjske preizkušnje.

nasprotje z nabožno metaforiko, ki osvetljuje idejo o človekovi krivdi in njegovi oddolžitvi, zadoščevanju prek dejanja žrtve.¹²⁹

Iz zgodnjih faz vojne lahko odkrivamo tudi pesmi francoskih in angleških vojakov, ki razkrivajo geste posvetitve Bogu. V pesmi *De profundis* francoski pesnik Jean-Marc Bernard (1881–1915), ki ga je med vojno leta 1915 ubila bomba, v prvi osebi množine izraža prošnjo Bogu, naj jih (vojake) razsvetli v času stiske, naj jih spodbudi in prežene tesnobo v njihovih srcih; naj jim vrne njihov ogenj. A mrtvim, ki počivajo v pesku, naj podari večni počitek; vsi so bili pogumni – »Seigneur! ils l'ont bien mérité.«¹³⁰

Drugačne vrste romantično retoriko uporablja eden vodilnih angleških vojnih pesnikov Siegfried Sassoon (1886–1967), kot vojak odlikovan za pogum na zahodni fronti. Sassoon se je bojeval v prvih bojnih vrstah, vendar pa je v njegovih pesmih razvidno, da ga je pogosto bolj vznemirjalo trpljenje sovojakov kot pa njegovo lastno trpljenje. Pogosto je opisoval navadne vojake v njihovem boju, da bi le preživeli, ter svojo obupno skrb zanje izražal s prepletom ljubezni, žalovanja in jeze.¹³¹

V pesmi *Odrešenik* [*The Redeemer*]¹³² iz decembra 1915 se pesnik-vojak ne doživlja se več kot del tistega sveta, katerega del je bil pred vojno, temveč svoje sedanje življenje postavlja v ostro nasprotje z življenjem civilistov, ki niso izkusili bojevanja. Vojaka v drugi kitici primerja s Kristusom, le da namesto trnjeve krone nosi volneno kapo. Tako kot Kristus tudi vojak mora biti pripravljen, da se žrtvuje za druge, in v Kristusu – Odrešeniku išče oporo.¹³³

Sassoonovo vojno poezijo je med prvimi visoko cenila angleška pisateljica Virginia Woolf (1882–1941), ki je maja 1917 objavila oceno njegove prve zbirke vojne poezije *The Old Huntsman. And other Poems*¹³⁴ v reviji *Times Literary Supplement*. Zapisala je, da nobenemu drugemu pesniku ni uspelo tako močno posredovati nizkotnega in grozljivega (»sordid and horrible«) o vojni:

Medtem ko je pesnikov dar dati izraz trenutkom uvida ali izkustva, ki jih tu in tam doživi, moramo bralci, ko mu sledimo, sami zarisati zemljevid tistih skritih pokrajin, ki ležijo med enim in naslednjim vrhom. Če je pravi pesnik, nam bo uspelo vsaj, da v mislih zapolnimo prostor med eno pesmijo in drugo s predvidevanji, ki so pol ugibanja

¹²⁹ Prim. Trakl in Stillmark, *George Trakl*, xviii. Tako drugi del pesmi pravi: »Gewölk, das Licht durchbricht, das Abendmahl. / Es wohnt in Brot und Wein ein sanftes Schweigen / Und jene sind versammelt zwölft an Zahl. / Nachts schrein im Schlaf unter Ölbaumzweigen; / Sankt Thomas taucht Hand ins Wundenmal.« Gl. Trakl in Stillmark, *George Trakl*, str. 14.

¹³⁰ V pesmi pesnik Jean-Marc Bernard zapiše: »Du plus profond de la tranchée / Nous élevons les mains vers vous / Seigneur : Ayez pitié de nous / Et de notre âme desséchée!«

¹³¹ Podobno skrb za sovojake so izražali tudi drugi pesniki, kot so Isaac Rosenberg, Ivor Gurney, Edmund Blunden, Richard Aldington, Charles Hamilton Sorley, David Jones, Herbert Read, prav tako pa tudi Wilfred Owen. Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹³² Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 22–24; Sassoon, *The war poems*, str. 14–15.

¹³³ Sassoon vojaka primerja s Kristusom in zapiše: »He stood before me there; / I say that he was Christ; stiff in the glare, / and learning forward from his burdening task, / Both arms supporting it; his eyes on mine / Stared from the woeful head that seemed a mask / of mortal pain in Hell's unholy shine.« (Gl. Sassoon, *The war poems*, str. 14).

¹³⁴ Sassoon, *The old huntsman*.

in pol pričakovanja o tem, kaj bo sledilo. Ponuja nam novo vizijo sveta: kam bo sedaj padla svetloba? Kakšna področja in kakšna obzorja bo razkrila? Vsaj tako je, če gre za iskrenega umetnika, in nam se g. Sassoon brez dvoma zdi iskren. Menimo, da je pesnik, in s tem hočemo reči, da si ne moremo predstavljati, da bi te misli zapisal v drugačni obliki kot v obliki, ki jo je izbral. Svoje vizije doživlja neposredno; zdi se, kot da je skoraj vedno, preden je začel spravljati besede v red, izkusil enega tistih nenavadnih čustvenih pretresov, ki nam jih svet zadaja na tako neprimerne načine; pesniku pogosto, nam ostalim pa preredko v dobro naše duše.¹³⁵

O pesmih »Hero«¹³⁶ in »The Tomb-Stone Maker«¹³⁷ je Virginia Woolf menila, da kontinuirano branje obeh pesmi sprva na bralca vpliva tako, da ustvari v njem šok, a nadaljuje:

Toda če jih berete kontinuirano [...], se vam nič več ne bo zdelo, da bi morali biti šokirani v tem smislu. [...] G. Sassoon doseže, da izkustva, ki jih je sam občutil kot najbolj umazana in strahotna na svetu, tudi mi občutimo na ta način, v meri, kot ni uspelo nobenemu drugemu vojnemu pesniku.¹³⁸

Mnogi drugi so pisali o vojni, toda Sassoon je svojim bralcem ustvaril šokantno presenečenje (»a new shock of surprise«). Prav šokantnost, s katero je pesnik pred oči bralca razgrnil gnus in sovraštvo, je lahko po domnevi Virginie Woolf bralce napeljala k premišljevanju o njihovi vlogi kot opazovalcev vojnega trpljenja ter v njih ustvarila »nelahko željo zapustiti mesto med občinstvom«. V tem se Sassoonova poezija kaže kot poetični realizem moralno dobrega (»realism of the right, of the poetic kind«).¹³⁹

Bralci so prek vojne literature pesnikov-vojakov lahko izvedeli, kaj se resnično dogaja. Že Virginia Woolf pa je kot velik problem zaznala vprašanje, kako naj bo vojna literatura ocenjevana z estetskimi termini: »Ali je pomembneje, da je Sassoon vojak, ki piše iz svoje izkušnje, ali pa v prvi vrsti pesnik, ki naj bi ga brali?«¹⁴⁰ Številni pesniki – vojaki so spiritualizirali vojno in tovarišstvo v strelskih jarkih. Njihova prednost pred civilnimi literati, kot je bil denimo Maurice Barres (1862–1923), je bila po presoji Jaya Winterja očitna: »Imeli so moralno avtoriteto reči tiho, kar je on glasno vzklikal s streh Pariza, daleč proč od 'ubijalskih polj'«.«¹⁴¹

¹³⁵ Gl. Woolf, *Mr. Sassoon's Poems*.

¹³⁶ Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 48; Sassoon, *The war poems*, str. 26.

¹³⁷ Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 45; Sassoon, *The war poems*, str. 65.

¹³⁸ Woolf, *Mr Sassoon's Poems*, str. 259.

¹³⁹ Woolf, *Mr Sassoon's Poems*, str. 259; navaja tudi Tate, *The First World War*, str. 160.

¹⁴⁰ Prim. Tate, *The First World War*, str. 160. Virginia Woolf je bila civilistka, a mnogo njenih prijateljev je bilo vojakov, nekateri so bili pacifisti. V zgodnji fazi vojne je zelo bolehal, ko si je v letu 1915 opomogla, je z osuplostjo spremljala razvoj dogodkov. V svojih literarnih zapisih je želela pričati o tej strašni dobi in se boriti zoper vojno v prihodnosti. Tovrstno pisanje je mogoče zaslediti v njenih delih *Jakobova soba* [Jacob's room] iz leta 1922, *Gospa Dalloway* [Mrs. Dalloway] iz leta 1925, *K svetilniku* [To the Lighthouse] iz leta 1927, *Lastna soba* [A Room of One's Own] iz leta 1929, *Leta* [The Years] iz leta 1937 in predvsem v delu *Tri gvineje* [Three Guineas] iz leta 1938. Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹⁴¹ Winter, War poetry, romanticism, and the return of the sacred, str. 218.

Marta Verginella v spremni besedi h knjigi Paula Fussla *Velika vojna in moderni spomin* navaja dopis nekega vojaka, v katerem ta pravi, da »[n]evojaki ne morejo imeti pojma, kako grozno učinkujejo na srce in duh leteče granate in šrapneli, te najstrašnejše novosti moderne vojne. [...]«¹⁴² Kot veliko anomalijo izpostavlja absurdno fizično bližino in obenem veliko razdaljo med trpljenjem vojakov v jarkih in življenjem civilistov, ki so lahko v kavarnah in klubih celo nemoteno dalje gojili meščansko in aristokratsko družabnost.¹⁴³

Podobno kot navedeni in še nekateri drugi francoski in angleški pesniki je tudi Cankar v svoje medvojne literarne zapise pogosto vključeval prvine iz Biblije. V *Podobah iz sanj* je pogosta motivika pasijona, ki poudarja vrednost trpljenja za končno odrešenje. Četudi nastopa že v njegovih prejšnjih delih (roman *Križ na gori* idr.), pa se v njegovih zadnjih črticah poglobi njena mistična razsežnost. V črtici *Četrta postaja* (ZD 23, 87–89) Cankar trpljenje Kristusa na križevem potu primerja s trpljenjem slovenskih ljudi v vojni in o njem zapiše: »Zdaj, v tem strašnem času, ga vidim živega tik pred seboj, vidim ga tisočkrat in stotisočkrat. Njo vidim, žalostno mater, tudi njo tisočkrat in stotisočkrat. Človek gre na Golgato, da bo trpel in da bo vstal poveličan« (ZD 23, 89). Pasijonska motivika prežema tudi črtico *Nedelja* (ZD 23, 111–113), v kateri Cankar zapiše: »Velikega petka je bilo treba za veliko nedeljo; smrti Boga samega je bilo treba, da je zazvonilo in zapelo ponižanemu človeku veličastno vstajenje« (str. 113). V črtici *Obnemelost* (ZD 23, 36–39) ob trpljenju ljudi v vojni, ki v obnemelosti in strahu pričakujejo razvoj dogodkov, pravi: »Če je v pričakovanju in grozi kakšna misel, je ena sama: da bi že bilo, da bi se zgodilo pa bodi in se zgodi karkoli! [...] Saj smrt je le ena in je božja, pričakovanje pa je tisoč krivičnih smrti. Odprite se, vrata, prikaži se, sodba; strašnejša nisi od strahu« (str. 38). Bojazen množice v vojni primerja pisatelj s svetopisemsko dolino Jozafat, ki jo opisuje prerok Joel (pogl. 4), dolino, kjer bo Bog sodil narodom, ter zapiše: »Tišina je bila tolika, da je sama sebe slišala; še glas trobente v dolini Jozafat bi ne bil tako strašen« (ZD 23, 37). V črtici *Kralj Matjaž* (ZD 23, 76–79) podobno opisuje napeto pričakovanje, da se ob silnem trpljenju slovenskih ljudi zgane kralj Matjaž, in zapiše:

Kralj Matjaž se ni ganil, tudi ni trenil s plamenečim očesom, ko je gledal, kako je bil njegov tabor že prostran, kakor ob sodnem dnevu dolina Jozafat. Tej strašni noči, v njeni tišini še strašnejši, ni bilo kraja; polno leto je bila dolga in že se je prelila v drugo, prelila v tretje. [...] Ali nad vsem tem črnim jezerom grenkobe – in iz jezera grenkobe se je rodila – je neugasljivo sijala mirna luč pričakovanja, močne, čiste vere v tisto veliko uro, ki je bila oznanjena.

To je bil človek, bičan in oropan, ponižan in osramočen od krivice. To je bil vojščak kralja Matjaža.

Črni strop se je razmaknil, zasvetila so se nebesa, vzdignil se je silni kralj Matjaž in – Ničesar nisem videl več.

Kdaj in kje je bilo vse to? Kdaj bo in kje?« (ZD 23, 76–79)

¹⁴² Verginella, »Črna skrinjica« vojne izkušnje, str. 537. Verginella navaja »Dopis nekega vojaka«, objavljen v *Tedenskih slikah* dne 13. 1. 1915.

¹⁴³ Verginella, »Črna skrinjica« vojne izkušnje, str. 538.

4. Cankarjeva zadnja predavanja in njegova smrt

Tudi še v svojem zadnjem tržaškem predavanju, *Očiščenje in pomlajenje* (Cankar, ZD 25, 239–249) 20. aprila 1918 Cankar izreče nekaj zelo ostrih besed na račun vojne, a hkrati izrazi tudi trdno vero v lepšo prihodnost in zapiše: »Kolikor tisočev jih je padlo na bojiščih, kolikor tisočev jih je umrlo doma od vsega hudega – ostalo jih bo še dovolj, da se zgodi, o čemer sem trdno prepričan; na tem ogromnem pokopališču, na teh od solz in krvi bogato prepojenih tleh bodo zgradili sinovi in vnuki svetlejši dom, ki si ga bodo uredili po svoji, iz trpljenja vzkipeli volji, po svojem, v novih spoznanjih dozorelem razumu.«

K »jekleni kopeli«, kot pisatelj imenuje vojno, »iz katere se bodo očiščeni vrnili v ognju in peklu preizkušeni možje«, se Cankar vrne tudi v predavanju *Slovenska kultura, vojna in delavstvo* (Cankar, ZD 25, 251–255) 1. junija 1918 v Ljubljani. To je bilo njegovo zadnje predavanje. Ob primerjavi s sporočilom črtice *Pogled iz škatlice*, ki ga je zapisal v času izbruha vojne, svoj prej polemični odnos do slovenskih književnikov in slovenskega časopisja močno spremeni in zapiše: »Nikoli prej kot tekom te vojne se ni tako široko razmahnila, tako visoko vzdignila kulturna sila našega naroda! Primerjajmo, kakšno je bilo slovensko časopisje pred vojno in kakšno je zdaj! ... Celo ovce se strnejo v nevarnosti, otroci se stisnejo drug k drugemu, pa bi si odrasli moški ne segli v roko!«

Cankar je doživel dan narodnostne osamosvojitve, 29. oktober 1918, in s tem trenutek zadoščenja, prihranjeno pa mu je bilo spoznanje o okrnjenosti narodnostne osamosvojitve na zahodu in na severu, pa tudi spoznanje o hitrem razsutju deklaracijskega bratstva med »očiščenima in pomlajenima« meščanskima strankama ter o tem, kako »globok prepad med domačo vrhno meščansko plastjo in podložnimi ljudskimi množicami je zazijal v obsekani in povrhu znova neenakopravni jugoslovanski Sloveniji«. ¹⁴⁴

V letih vojne je bila Cankarju nenehno pred očmi smrt, a ne samo množična smrt ubitih v vojni, temveč tudi njegova lastna smrt. Slutnjo smrti je zapisal v svoji zadnji črtici *Konec* iz zbirke *Podobe iz sanj* (ZD 23, 118–120), v nekem pismu iz istega časa pa je izpovedal svoj strašni strah pred duševno stisko, ki jo je nenehno čutil v sebi:

Že vse leto imam v sebi nekaj tako strašnega, da se naravnost bojim blaznosti. Potožiti pa se ne morem in nočem nikomur, ker me je sram in pa ker se mi zdi, da bi najbrž nihče ne razumel tega trpljenja ... meni je zdaj skaljeno prav vsako veselje, smeje se le obraz, v srcu pa je strah, ki nikoli ne utihne. Ali se Tebi še ni kdaj nenadoma zazdelo, da Ti tuje spačeno lice gleda preko rame, kakor da bi stala smrt za Teboj ...« (LZ 1922, 726; navaja Iz. Cankar, ZS 20, XIII)

Jeseni 1917 se je le stežka, po prigovarjanju prijateljev, preselil z Rožnika v Ljubljano. Zdi se, kot da bi že takrat slutil svojo bližnjo smrt, saj v črtici *Ob selitvi* (ZD 23, 169–177) zapiše: »Dobro vem, da je stal tisti čas nekdo za menoj; razločil

¹⁴⁴ Kermavner, *O posegu Cankarja*, str. 91.

sem ga, ko je bilo steklo že v koscih. Koščen, zobat obraz je bil, ki se je režal s širokimi čeljustmi; siva lobanja, v nji dvoje temnih, praznih jam, vem, kdo je bil in nič me ni strah.« (str. 176)

Njegovo upanje, da dobi stalno službo, se ni izpolnilo. Kot piše Izidor Cankar, je v svoji notranjosti slutil smrt, četudi je to svojo slutnjo na zunaj tajil. O njegovem zadnjem obdobju življenja Izidor Cankar zapiše:

Poleti l. 1918 se je sicer na Bledu okreplil in vrnil v Ljubljano, toda kolikor se je nagibala vojska h koncu, toliko hitreje je živel Cankar; njegova volja je zelo opešala, splošni nemir časa ga je potegnil za seboj. Tako se je oktobra 1918. neke noči ponesrečil; na novem stanovanju na Kongresnem trgu št. 5 je padel po stopnicah in si pretresel možgane; 29. oktobra so ga prepeljali v bolnišnico, kjer se mu je zdravje vrnilo; 18. novembra so ga odpustili, toda že 25. novembra se je vrnil neozdravljivo bolan. Pljučna bolezen je pripravila svojo katastrofo in 11. dec. je umrl mirno in vdano (Iz. Cankar, ZS 20, XIV).

Svojo smrt je Cankar slutil in v zadnji črtici iz *Podob iz sanj – Konec* (ZD 23, 118–120) upodobil svoje videnje poosebljene Smrti, ki mu izprašuje vest: »Človek povej, kako si živel, in komu živiš!« (str. 119) Ko sluti svoje odhajanje, mu v trpljenju pomaga misel na mater, domovino in Boga (str. 120).

Čeprav je slutil svojo smrt, je ta pisatelja vendarle presenetila sredi množine delovnih načrtov. V svojih zadnjih letih je snoval več pripovednih del. Med drugim se je nameraval obrniti na »srca celega sveta, zlasti pa na zatiralce brezsilnih, pri čemer je mislil v prvi vrsti na Avstrijo in Nemčijo,« avtobiografsko smer pripovedništva pa naj bi nadaljeval s knjigo *Moja prenočišča*, v kateri bi popisal »vse razne prigode svojega življenja od zgodnje otroške dobe do pozne moške dobe«. ¹⁴⁵

5. Sklep

Cankar je v letih prve svetovne vojne poudarjal etos in notranje odnose med ljudmi ter se čutil vse bolj spojenega s slovenskim narodom v skupnem trpljenju. S svojo zadnjo knjigo je prispeval izvirna umetniška besedila, ki so postala dragoceno gradivo za študij duhovne zgodovine Slovencev med prvo svetovno vojno.

Oto Luthar v svojem *Uvodu v kulturno zgodovino velike vojne* poudarja, da je bil na ozemlju nekdanje Jugoslavije kolektivni spomin na to vojno potlačen iz dveh razlogov – po eni strani zato, »ker je bilo nemogoče obenem slaviti zmago in poraz«, delno pa zato, »ker je spomin na prvo svetovno vojno potlačil spomin na drugo«. ¹⁴⁶ Kot ugotavlja, je prva svetovna vojna veliko bolj navzoča v literaturi, tako v »visoki« (Cankar, Krleža, Čosić) kot tudi v »popularni« (Arnošt Adamič), kakor pa v razpravah zgodovinarjev, predvsem zunaj Srbije. ¹⁴⁷

Ivan Pregelj ocenjuje prvo svetovno vojno kot morda sploh prvo veliko na-

¹⁴⁵ Bernik, *Opombe k ZD 23*, str. 291.

¹⁴⁶ Luthar, *O žalosti niti besede*, str. 97.

¹⁴⁷ Luthar, *O žalosti niti besede*, str. 98.

cionalno snov za literarno pisanje in meni, da bi bila analiza duševnega življenja Slovencev v letih 1914–1919 »Dostojevskega ›Besov‹ vreden orisni predmet«. ¹⁴⁸ Med klasične slovenske umetnine o prvi svetovni vojni poleg Cankarjeve zbirke *Podobe iz sanj* uvršča Župančičevo pesniško zbirko *V zarje Vidove* (1920), Finžgarjevo povest *Prerokovana* (*Slike iz svetovne vojne*), povesti Vladimirja Levstika *Gadje gnezdo* (1919) in dramo Stanka Majcna *Kasija* (1919), obenem pa poudarja potrebnost študija še druge literature z vojno snovjo, pa tudi tiste, ki ne tematizira vojnih dogodkov, a je v njej čutiti vpliv vojne (nekatera dela Tavčarja, Kraigherja, Milčinskega, Šorlija, Detele idr.). Poznejše literarno- in kulturnozgodovinske študije, npr. Antona Ocvirka, ¹⁴⁹ Antona Vodnika, ¹⁵⁰ Franceta Koblarja, ¹⁵¹ Stanka Janeža, ¹⁵² Toneta Smoleja, ¹⁵³ omenjajo še veliko več imen.

Igor Grdina ob osvetlitvi izbranih literarnih del o prvi svetovni vojni, med drugim »vojnega romana slovenskega naroda« *Doberdob* Prežihovega Voranca, raziše tudi poseg vojne na področje glasbene ustvarjalnosti in njene recepcije, ¹⁵⁴ Marjeta Žebovec leta 2014 objavi tri antologije slovenskih literarnih del, ki tematizirajo prvo svetovno vojno, in sicer v poeziji, kratki prozi in dramatik. ¹⁵⁵ Alenka Koron v svoji razpravi predstavi deset proznih besedil pripovednika in pesnika Ivana Puglja (1883–1928) o prvi svetovni vojni. ¹⁵⁶

Z vprašanjem, kako pisati o vojni, s katerim so se vsak po svoje spoprijemali literarni ustvarjalci, so se ukvarjali tudi številni zgodovinarji, likovni umetniki, psihologi in drugi v desetletjih po prvi svetovni vojni. ¹⁵⁷ Med njimi izstopata ameriški kulturni in literarni zgodovinar Paul Fussell (1924–2012) in ameriški

¹⁴⁸ Pregelj, *Svetovna vojska*, str. 74.

¹⁴⁹ Ocvirk, *Pregled slovenske literature* (1938).

¹⁵⁰ Vodnik, *Slovensko leposlovje* (1938).

¹⁵¹ Koblar, *Slovensko leposlovje* (1939).

¹⁵² Janež, *Motivi prve vojne* (1989).

¹⁵³ Smolej, *Ne jaz, ampak vojska* (2005).

¹⁵⁴ Grdina, *Muze in pepel* (2014).

¹⁵⁵ Žebovec, *V vojni pokrajini; Zlo ... ; Kdo je kriv* (2014).

¹⁵⁶ Koron, *Vojna proza Milana Puglja* (2004).

¹⁵⁷ Po eni izmed priznanih tematoloških razčlenitev (Daemmrich 1987) razlikujemo med tremi temeljnimi načini literarnega obravnavanja vojne, kot jih v razpravi navaja tudi A. Koron: »Patriotična besedila naj bi bila prepozna po zagretosti za nacionalno vstajo in obrambo domovine, dopuščanju klišejskih, npr. izjemno junaških likov, dogajalni strukturi, ki izzivalno priklicuje krize, a takoj vodi k razrešitvam konfliktov, značilni konstelaciji tem (preizkušnja, nacionalna vstaja, žrtev za domovino) in po pripovednih strategijah, kakršne so pretenzija po avtentičnosti in apeliranje na posamezno etnično skupino. V drugo skupino se uvrščajo besedila z izrazito protivojno držo: besedila obtožujejo dehumaniziranje, ki spremlja vojno oziroma je njena posledica, in se obračajo na človeško vest in razum z zahtevo, da se divjanje vojne ne bi smelo nikdar več ponoviti. Obema prejšnjima nasprotno možnost brez izrazite ideološke tendence pa naj bi tvorili poskusi objektivnih prikazov pogosto skrajno nezdružljivih pojavnih oblik vojne: ta skupina besedil naj bi želela prispevati k duhovnemu obvladovanju v vojni povnanjene krize človeštva.« Ob tem Koronova poudarja nujnost zavedanja, »da se raznolikost literarnih uresničitvev in historično spremenljivi pogledi na umetniškost literature marsikdaj upirajo ali vsaj ne prilegajo takšnim shematizacijam z implicitnimi vrednostnimi ozadji, tako da se kot bralci in razlagalci še posebej v modernih časih in literaturah [...] soočamo z možnostmi medsebojnih križanj.« Gl. Koron, *Vojna proza Milana Puglja*, str. 182. Prepričljivo in izčrpno so poetike vojnega pisanja obravnavane tudi v delu McLoughlin (ur.), *War Writing* (Cambridge University Press, 2009).

zgodovinar Jay M. Winter (1945). Paul Fussel se je s svojo knjigo *The Great War and Modern Memory* (1975) uvrstil med najbolj odmevne avtorje o posledicah prve svetovne vojne za družbeno zavest in umetnost. Njegova izvirnost je v tem, da je znal na novo, bolj poglobljeno prikazati tragedijo vojne. To je, kot v uvodu zapiše Jay Winter, napravil

[...] z uporabo čustev in jeze, s katerima je oblikoval svoje razumevanje spomina in svoj vpogled v načine, kako jezik oblikuje spomin, posebno spomine na vojno. Vedel je, da je vojna preprosto preveč strašljiv, preveč kaotičen, preveč arbitraren, preveč bizaren, preveč grozljiv niz dogodkov in podob, da bi jih lahko neposredno zgrabil. Potrebujemo plašnice, očala, sence, ki samo posredno odsevajo vojno. Brez filtrov smo zaslepljeni z njeno žgočo svetlobo. Jezik je tak filter, kakor tudi slikanje, fotografija, film. [...] ¹⁵⁸

Še bolj odmeven je postal Jay M. Winter s svojo knjigo *Sites of Memory, Sites of Mourning* iz leta 1995, v kateri svoje spomine na grozote vojne v Franciji, Veliki Britaniji in Nemčiji podoživlja z velikim sočutjem do vdov, sirot in staršev umrlih vojakov. Posebej raziše načine spominjanja na izgube bližnjih v literaturi, umetnosti, filmu in arhitekturi ter ugotavlja, da sta skupna izkušnja ogromnega števila družin ter žalovanje za pokojnimi pripomogla k večji solidarnosti in k rušenju meja med »visokim« in »nizkim« v obstoječi kulturi. Združevanje ljudi, ki so žalovali za svojimi bližnjimi, je utrdilo čustveno povezanost med člani različnih skupnosti in utrjevalo čut za »kolektivni spomin« na pretekle dogodke.

Kako piše o vojni Ivan Cankar? Cankarjeve *Podobe iz sanj* niso pričevanja v smislu, kot jih denimo razkrivajo vojni dnevniki vojakov, ki so kot prostovoljci in mobilizirani služili v avstro-ogrski vojski, kot avtentična pričevanja o izjemnih situacijah. ¹⁵⁹ Njegove črtice, napisane v letih prve svetovne vojne, so, nasprotno, fikijska literatura, za katero je značilno, da pisatelj zgodovinsko izkušnjo slovenskega človeka, naroda in človeštva v celoti transformira v enkratno umetniško obliko. V nej kateri večinoma ne prepoznamo stvarnega ozadja, temveč je resnica odeta v »niz dogodkov in podob«, v niz sanj, vizij in »senc, ki samo posredno odsevajo vojno« (Winter), saj je ta v svoji grozi premočna, da bi jo mogel upodobiti drugače. Pa vendar se v njih skriva globoka in neizprosna resnica človeka in človeštva, kot jo doživlja in o njej razmišlja umetnik, v težkem obdobju prve svetovne vojne razpet med občutja groze, strahu, obupa, žalosti, gnusa, bolečine, nemoči in samote ter še intenzivnejša nasprotna občutja sočutja, ljubezni in hrepenenja po odrešitvi. Cankar v njih izraža silno pretresenost ob smrti vojakov, sočutje ob žalovanju njihovih najbližjih, med njimi otrok, ki ne morejo razumeti, da se njihov oče ne bo

¹⁵⁸ Winter, *Uvod v »Fussel 2013«*, str. X.

¹⁵⁹ Sodobna literarna veda se posveča tako klasičnim fikijskim delom kot tudi pričevanjem tako imenovane nefikijske proze, kamor sodijo med drugim pozabljeni spomini in vojni dnevniki vojakov. Spodbuda za tovrstno zanimanje po eni strani temelji na dvomu o nespremenljivosti kanona, po drugi strani pa v zavesti, da resnico o vojni sestavlja množstvo osebno doživetih in spoznanih resnic. Prim. Popov, *Pozabljena slovenska pričevanja*, str. 10.

več vrnil domov, bolečino ob pogledu na prešerne mlade vojake, ki bodo končali svojo življenjsko pot v cvetu mladosti.

Zato imajo te Cankarjeve črtice izjemno pričevalno vlogo, ki jo čuti tudi pisatelj sam, ko jeseni leta 1917 v Uvodu k *Podobam iz sanj* zapiše: »Te Podobe iz sanj so bile napisane v letih strahote 1914–1917. Zato je razumljivo, da marsikatera beseda ni tako postavljena, kakor bi po vsej pravici morala biti, in da je marsikatera zastrta in zabrisana. Vendarle pa naj ostane vse, kakor je bilo; za ogledalo teh težkih dni in za spomin« (Cankar, ZD 23, 25).

Cankar je bil v vojski le kratko obdobje in je pisal o vojni v odmaknjenem okolju rožniškega hriba. Njegovi zapisi o vojni zato ne premorejo tiste neposrednosti, ki je lastna poetom-vojakom v strelskih jarkih, ves čas na nitki med življenjem in smrtjo. Zdi se, da imajo večjo moralno avtoriteto pričevanja o vojni tisti, ki so se bojevali na fronti. Med takšnimi je bil eden največjih angleških pesnikov o vojni Siegfried Sassoon (1886–1967), o čigar pesmih je Virginia Woolf leta 1917 zapisala, da nobenemu drugemu pesniku ni uspelo tako močno posredovati nizkotnega in grozljivega (»sordid and horrible«) o vojni. Prav šokantnost, s katero je pesnik pred oči bralca razgrnil gnus in sovraštvo, je lahko po njeni domnevi bralce napeljala k premišljevanju o njihovi vlogi kot opazovalcev vojnega trpljenja ter v njih ustvarila »nelahko željo zapustiti mesto med občinstvom.«¹⁶⁰ Ali je torej pomembnejše, da je Sassoon vojak, ki piše iz svoje izkušnje, ali pa v prvi vrsti pesnik, ki naj bi ga brali? Cankar se na bojišču ni bojeval, saj je bil bolehnega zdravja ter tudi psihično ni prenesel vojaškega življenja, zato je bil iz vojske tudi odpuščen. A četudi ni bil dolgo v vojski, ga je ta izkušnja, kot tudi izkušnja zapora ter nenehnega nadzora in cenzure njegovih del – močno zaznamovala ter vplivala na njegovo duševno doživljanje in literarno ustvarjanje. Od nekdanjega Cankarja odlikovala izjemno razvita sposobnost podoživljanja z drugimi, ta pa se je v vojni še poglobila. S prizadetostjo, sočutjem in žalostjo se je vživljal v osebe, ki jih je upodabljal – v ranjence (*Ranjenci*, *Tisto vprašanje*, *Kralj Matjaž*), padle vojake (*Kadet Milavec* idr.), v otroke, ki čakajo na vrnitev očeta-vojaka (*Otroci in starci*), v ovdovele matere (*Otroci in starci*), v jetnike (*Pobratimi*), v množice ljudi, ki žalujejo za padlimi in hrepenijo po koncu vojne ter iščejo smisel vsega tega trpljenja in številnih prezgodnjih smrti (*Velika maša*, *Tretja ura*, *Nedelja* idr.). Prav njim je namenil svojo zadnjo knjigo, v vedno spremljajoči zavesti, da je naredil premalo, kot mu očita mrtvec v uvodu k *Podobam iz sanj*:

Reci besedo, ki si mi jo pravo in toplo dal, iz dna, dal mi z njo kapljo živega življenja! Pokaži mi solze, ki si jih potočil zaradi mene, pokaži mi kri, ki si jo preli v mojem imenu! Tvoje roke so prazne; lezi k meni, še je prostora dovolj! (ZD 23, 13)

Četudi Cankar po mnenju nekaterih morda ni imel tiste avtoritete, ki so jo imeli denimo angleški ali francoski pesniki, ki so pisali na fronti in nekateri izmed njih kmalu zatem tudi padli, pa se zdi, da nihče izmed sočasnih slovenskih pesnikov in pisateljev ni zmozel tako prodorno in obenem v tako moderni tehniki in slogu prikazati duševnosti ljudi v grozi prve svetovne vojne. Čeprav je služil kot vojak

¹⁶⁰ Woolf, Mr Sassoon's Poems, str. 259; navaja tudi Tate, *The First World War*, str. 160.

le krajši čas, ga je ta izkušnja močno duševno zaznamovala in skrhala njegovo zdravje, podobno kot pred tem tudi njegovo prestajanje zapora na Ljubljanskem gradu v prvih dneh vojne. Cankar se kot umetnik ni čutil sposobnega za vojskovanje, saj ni prenesel nasilja in se orožja ni hotel niti dotakniti. Po vrnitvi z Judenburga je namesto tega kot svoje poslanstvo začutil, da mora s svojo literaturo ljudem posredovati duhovno oporo. V tem smislu so njegove *Podobe iz sanj* edinstvene, pri tem pa je bilo velikega pomena, da je kot priznan slovenski literat in intelektuallec te svoje medvojne črtice sprva objavljaj v takratnih revijah ter s tem izražal tako podporo vojakom na bojiščih kot tudi civilistom v zaledju. Medtem ko so revije in časopisi o vojni pisali tudi polresnice in lažno propagando, ki je bila daleč od resničnega, so Cankarjevi literarni zapisi kljub težavam s cenzuro spretno razkrivali življenje v njegovi globlji, tragično-ironični resničnosti, kot jo doživljajo vojaki in civilisti, ujeti v vojno grozo. Tu se pokaže, da razlika med pisanjem tistih, ki so vojno izkusili na fronti, ali drugih, ki so o njej pisali iz položaja odmaknjenosti, vendarle ne more biti tako velika, kot bi si morda predstavljali, ko imamo pred očmi same zgodovinske dogodke. Doživljanje, podoživljanje in vrednotenje vojnih dogodkov namreč v trenutku literarne ustvarjalnosti samodejno dobijo veliko širše in globlje psihološke in etične razsežnosti, kakor jih je mogoče razbrati iz njihovega zunanjega poteka. To je eden od razlogov, zakaj Cankarjevi literarni zapisi o prvi svetovni vojni ostajajo tako pomembni, tako za zgodovinopisce kot tudi za literarne kritike. Literatura je bila med vojno tista, ki je hotela povedati resnico, ki je ni bilo preprosto, ali pa je ni bilo mogoče izreči drugod.

Viri in literatura

Kratice

- DS *Dom in svet*.
 ID Ivan Cankar, Izbrana dela, zv. I–X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1951–1959).
 LZ *Laibacher Zeitung*. Laibach: Kleinmayr: Kleinmayr & Fed. Bamberg (1784–1918).
 NFP *Neue Freie Presse: Königreich Jugoslawien: Wirtschaft, Verwaltung und kulturelle Verhältnisse* (Wien; Oest. Journal, 1864–1939).
 NM *Napredna misel: časopis za napredno kulturo* (Krško 1912–1914).
 Obisk *Obisk: ilustrirani družinski mesečnik*. Urednika Mirko Javornik in Ludvik Klakočar (Ljubljana 1940–1943).
 SN *Slovenski narod* (Ljubljana 1868–1945).
 Zarja *Zarja: glasilo slovenskega delovnega ljudstva*. Dnevnik. Uredniki: Fran Bart, Etbin Kristan, Ivan Tokan, Ignac Mihevc, Josip Petejan (Ljubljana 1911–1915).
 ZČ *Zgodovinski časopis = Historical review: Glasilo zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Ljubljana 1947–).
 ZD Ivan Cankar, Zbrano delo, zv. 1–30. Posamezne knjige uredili: France Bernik, Dušan Moravec, Janko Kos, Dušan Voglar, Jože Munda, Anton Ocvirk, Stane Suhadolnik (Ljubljana 1967–1976).
 ZUZ *Zbornik za umetnostno zgodovino / Archives d'histoire de l'art* (Ljubljana 1921–1944).

Viri (arhivski, objavljeni, ustni, časopisni)

- Cankar, Ivan. *Slovenci in Jugoslovani*. Rokopis predavanja, v: NUK, Ms 512, št. 2.
- Cankar, Ivan. *Slovenci in Jugoslovani*. Prva objava predavanja, v: *Zarja* 3/557 (15. april 1913), str. 1; *Zarja* 3/558 (16. april 1913), str. 1; *Zarja* 3/559 (17. april 1913), str. 1.
- Cankar, Ivan. Ministerialna komisija, v: Izbrana dela, zv. X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1959), str. 460–462.
- Cankar, Ivan. Izbrana dela, zv. VI. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1953).
- Cankar, Ivan. Izbrana dela, zv. X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1959).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 29: *Pisma IV*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Jože Munda (Ljubljana 1974).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 22: *Moje življenje / Grešnik Lenart / Črtice (1914)*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Janko Kos (Ljubljana 1975a).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 23: *Podobe iz sanj / Črtice 1915–1918*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal France Bernik (Ljubljana 1975b).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 24: *Kritike / Članki, polemike in feljtoni / Bela krizantema / Dodatek*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Dušan Voglar (Ljubljana 1975c).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 25: *Politični članki in satire / Govori in predavanja*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravila in opombe napisala Dušan Voglar in Dušan Moravec (Ljubljana 1976).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 30: *Pisma V / Dodatki / Dopnila in popravki / Pregledi* (Ljubljana 1976).
- Demarin, Josip. Ob 52-letnici Cankarjeve smrti. Nekaj spominov na Ivana Cankarja, v: *Večer* 27 (4. januar 1971), str. 9.
- Kermavner, Dušan. O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (z uvodnim ekskurzom o aretaciji in izpustu Ivana Cankarja in z vmesnim ekskurzom o Petru Roseggerju in Slovencih), v: *Zgodovinski časopis* 27/3–4 (1973), str. 343–375.
- Kermavner, Dušan. O posegu Ivana Cankarja v slovensko politiko leta 1918 (Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici dne 11. septembra 1968). Separat (1968), str. 89–100.
- Klopčič, France. Pregarjanje Ivana Cankarja leta 1914 (Nov, doslej neznan dokument), v: Dušan Bravničar, Tone Ferenc, France Klopčič idr., ur. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (Ljubljana 1960), str. 295–298.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Uredil Goran Schmidt (Ljubljana 2000).
- Pleterski, Janko. Avstrija in Slovenci leta 1912–1913, v: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23 (1975), str. 110–120.
- Pleterski, Janko. Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije. Predgovor Vasilij Melik. V: *Viri I* (Ljubljana 1980).
- Vurnik, Stanko. Ferdo Vesel. Spomini, v: *Zbornik za umetnostno zgodovino* IV/2 (1924), str. 57–74.
- Župančič, Oton. 1902. *Grobovi tulijo* ..., v: *Slovenska mladina*, ur. *Na novih potih: almanah* (Postojna 1902), str. 5–6.
- Župančič, Oton. 1957. Zbrano delo, zv. 2: *Grobovi tulijo*. Uredila Josip Vidmar in Dušan Prjevec (Ljubljana 1957), str. 167–179.
- Neimenovani avtor. *Sodrug Ivan Cankar*, v: *Zarja* III/687 (19. september 1913), str. 2.
- Neimenovani avtor. Ivan Cankar, v: *Slovenski narod* XLVI/215 (19. september 1913), str. 2: Dnevne vesti.

Literatura

- Apollinaire, Guillaume. *Guillaume Apollinaire*. Uredil in prevedel Robert Chandler (Everyman's poetry 75, London 2000); slov. prevod Aleš Berger (Mojstri lirike, Ljubljana 2002).
- Avsenik Nabergoj, Irena. *Ljubezen in krivda Ivana Cankarja* (Ljubljana 2005).
- Avsenik Nabergoj. *Mirror of Reality and Dreams: Stories and Confessions by Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2008).
- Avsenik Nabergoj. *The Power of Love and Guilt: Representations of the Mother and Woman in the Literature of Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2013).
- Avsenik Nabergoj. *Justice and Redemption: Anthropological Realities and Literary Visions by Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2014).
- Bernik, France. *Ivan Cankar: Monografija* (Maribor 2006).
- Bernik, France. Opombe, v: Ivan Cankar, Zbrano delo, zv. 23: *Podobe iz sanj / Črtice 1915–1918*. Uredil Anton Ocvirk (Ljubljana 1975), str. 289–367.
- Bridges, Robert, ur. *The Spirit of Man: An Anthology in English and French from the Philosophers and Poets / Made by the Poet Laureate* (London / New York / Bombay / Kalkuta / Madras 1916).
- Bridges, Robert, ur. Uvod [Preface], v: *The Spirit of Man: An Anthology in English and French from the Philosophers and Poets / Made by the Poet Laureate* (London / New York / Bombay / Kalkuta / Madras 1916).
- Cankar, Izidor. Uvod. Ivan Cankar. Zbrani spisi, zv. 19: *Politični spisi (1913–1918) / Kritični in satirični spisi (1915–1918) / Črtice (1915–1918)* (Ljubljana 1936), str. V–XV.
- Cankar, Izidor. Uvod. Ivan Cankar. Zbrani spisi, zv. 20: *Podobe iz sanj / Dostavki: Romantične duše / Črtice (1897–1918) / Politični, satirični in polemični spisi*. Ljubljana 1936) v–xvi.
- Colebrook, Claire. *Irony* (London 2004).
- Čeh Steger, Jožica. Ivan Cankar in prva svetovna vojna: Med resničnostjo in podobo iz sanj, v: *Sodobnost* 74/9 (2010), str. 1094–1101.
- Fussell, Paul. Persistence and Memory, v: *The Great War and Modern Memory* (London / Oxford / New York 1975), str. 310–335.
- Fussell, Paul. *Velika vojna in moderni spomin*. Prevod Kostja Žižek, Katja Jenčič (Studia humanitatis, Ljubljana 2013).
- Gestrin, Ferdo, Bogo Grafenauer, Vasilij Melik idr. *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1979).
- Goropevšek, Branko. Protislovenske demonstracije na Ptuj, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 86.
- Goropevšek, Branko. Protinemški izgredi v Ljubljani, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 87.
- Grdina, Igor. Vojna na Balkanu, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 129–130.
- Grdina, Igor. *Muze in pepel: tri študije o vojnem ustvarjanju* (Ljubljana 2014).
- Gurewitsch, Morton. *The Ironic Temper and the Comic Imagination* (Detroit 1994).
- Hardy, Thomas. *Satires of Circumstance: Lyrics and Reveries, with Miscellaneous Pieces* (London 1914).
- Daemmrich, Horst S., in Ingrid Daemmrich. *Themes & Motifs in Western Literature: A Handbook* (Tübingen 1987).
- Janež, Stanko. Motivi prve svetovne vojne in njeni odmevi v slovenski književnosti, v: *Borec* 41/12 (1989), str. 1386–1407.
- Koblar, France. Slovensko leposlovje od l. 1918–1938, v: Lavrič, Jože, ur., Josip Mal, ur., France Stele, ur. *Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana 1939), str. 264–274.

- Kolar, Ivan Janez. *Preporodovci 1912–1914* (Kamnik 1950).
- Koron, Alenka. Vojna proza Milana Puglja, v: *Slavistična revija* 52/2 (2004), str. 181–197.
- Kos, Janko. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 22: *Moje življenje / Grešnik Lenart / Črtice (1914)* (Ljubljana 1975), str. 275–315.
- Larkin, Philip, in Martin Amis. *Philip Larkin Poems* (London 2012).
- Lubbock, Percy, ur. *The letters of Henry James*, zv. 2 (London 1920).
- Luthar, Oto. *O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Uredila Alenka Koren (Ljubljana 2000).
- Mahnič, Joža. *Zgodovina slovenskega slovstva*, zv. 5: *Obdobje moderne*. Uredil Lino Legiša (Ljubljana 1964).
- Merhar, Boris. Pripombe k zv. 6. Opombe, v: Ivan Cankar. Izbrana dela, zv. 6 (Ljubljana 1953), str. 359–409.
- Merhar, Boris. Pripombe k zv. 10. Opombe, v: Ivan Cankar. Izbrana dela, zv. 10 (Ljubljana 1959), str. 465–594.
- Moravec, Dušan in Dušan Voglar. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 25: *Politični članki in satire / Govori in predavanja*. Uredil Anton Ocvirk (Ljubljana 1976), str. 263–424.
- Munda, Jože. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 29: *Pisma IV* (Ljubljana 1974), str. 299–531.
- Munda, Jože. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 30: *Pisma V / Dodatki / Dopolnila in popravki / Pregledi* (Ljubljana 1976), str. 141–270.
- Nietzsche, Friedrich. *Onkraj dobrega in zlega*. Prevedel Janko Moder (Ljubljana 1988).
- Novak Popov, Irena. »Pozabljena« slovenska pričevanja iz vélike vojne, v: *Jezik in slovstvo* 50/1 (jan.–feb. 2005), str. 9–24.
- Ocvirk, Anton. Pregled slovenske literature od leta 1918 do 1938, v: *Ljubljanski zvon* (1938), str. 459–463, 593–599.
- Owen, Wilfred. *The Poems of Wilfred Owen*. Uredil, uvod in kritične opombe napisal Jon Stallworthy (London 1990).
- Podržaj, Ivan. »Madež je ostal, pa ne na meni« (Maribor 1956), str. 284–292.
- Pregelj, Ivan. Svetovna vojska in slovensko slovstvo, v: *Čas* (1920), str. 71–84.
- Richter, Isabel. Dreams in Cultural History: Dream Narratives and the History of Subjectivity, v: *Cultural History: Journal of the International Society for Cultural History* 3/2 (2014), str. 126–143.
- Roberts, David, ur. *Minds at War: Poetry and Experience of the First World War* (London, 8. izd. 2012).
- Rostohar, Mihajlo. Jugoslovanstvo, v: *Napredna misel: Časopis za napredno kulturo* 1/3 (1912), str. 111–119.
- Rostohar, Mihajlo. Na dan z resnico, v: *Napredna misel: Časopis za napredno kulturo* 1/5 (1912), str. 193–198.
- Sassoon, Siegfried. *The Old Huntsman and Other Poems* (London 1917).
- Sassoon, Siegfried. *The War Poems of Siegfried Sassoon* (London 1920).
- Smolej, Tone. »Ne jaz, ampak vojska je napisala to pvest.« Prva svetovna vojna in slovenska književnost (1914–1941), v: Peter Vodopivec, ur., in Katja Kleindienst, ur. *Vélika vojna in Slovenci* (Ljubljana 2005), str. 98–108.
- Stillmark, Alexander. Introduction, v: George Trakl in Alexander Stillmark. *Poems and Prose: A Bilingual Edition*. Uvod in prevod Traklovih pesmi iz nemščine v angleščino Alexander Stillmark (Evanston 2005), str. xi–xx.
- Svoljšak, Petra. Prva svetovna vojna in Slovenci, v: *Zgodovinski časopis* 47/2 (1993), str. 263–287.
- Svoljšak, Petra. »Svetovna vojska je bila tisti dan pričeta«, v: Marjan Drnovšek, ur., in Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 152–153.

- Svoljšak, Petra. Slovenci v primežu avstrijske cenzure, v: Peter Vodopivec, ur., in Katja Klein-dient, ur. *Velika vojna in Slovenci* (Ljubljana 2005), str. 109–127.
- Šušteršič, Ivan. *Moj odgovor* (Volders na Tirolskem 1922).
- Tate, Trudi. *Modernism, History and the First World War* (Manchester 1998).
- Tate, Trudi. The First World War: British Writing, v: Kate McLoughin, ur. *The Cambridge Companion to War Writing* (Cambridge 2009), str. 160–174.
- Trakl, George, in Alexander Stillmark. *Poems and Prose: A Bilingual Edition*. Uvod in prevod Traklovih pesmi iz nemščine v angleščino Alexander Stillmark (Evanston 2005).
- Trakl, Georg. *Twenty poems of Georg Trakl*. Prevedla James Wright in Robert Bly (Madison 1961).
- Trakl, Georg. *Dichtungen und Briefe* (Salzburg 1969); slov. prevod Kajetan Kovič (Ljubljana 2000).
- Verginella, Marta. »Črna skrinjica« vojne izkušnje (Spremna beseda), v: Paul Fussell, *Velika vojna in moderni spomin* (Ljubljana 2013), str. 536–553.
- Vodnik, France. Slovensko leposlovje v letih 1919–1938, v: *Mladika*, str. 388–392 (1938) 428–433, str. 466–470.
- Vodopivec, Peter. *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Uredila Peter Vodopivec in Katja Klein-dient (Ljubljana 2005).
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Vogrič, Ivan. Slovenski književniki in 1. svetovna vojna, v: *Zgodovinski časopis* 54/2 (119) (2000), str. 197–232.
- Winter, Jay. The Memory of War, v: *The Experience of World War I* (London 1988), str. 226–247.
- Winter, Jay. Uvod. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995a), str. 1–11.
- Winter, Jay. The Apocalyptic Imagination in Art: From Anticipation to Allegory, v: Jay Winter. *Sites of memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995b), str. 145–177.
- Winter, Jay. The Apocalyptic Imagination in War Literature, v: Jay Winter. *Sites of Memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995c), str. 178–203.
- Winter, Jay. War Poetry, Romanticism, and the Return of the Sacred, v: Jay Winter. *Sites of Memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995d), str. 204–222.
- Winter, Jay. Introduction, v: Paul Fussell. *The Great War and Modern Memory* (New York 2013), str. ix–xiv.
- Woolf, Virginia. »Mr Sassoon's Poems.« (Ocena knjige), v: *Times Literary Supplement* [London, England]. Dostopno na: *Times Literary Supplement Historical Archive 1902–2010* (Cambridge University Library, 7. avgust 2015).
- Zadravec, Franc. *Zgodovina slovenskega slovstva*. V: *Nova romantika in mejni obliki realizma* (Maribor 1970).
- Zweig, Stefan. *Včerajšnji svet*. Prevedla Angela Vode. Spremno besedo napisala Amalija Maček (Ljubljana 2008).
- Žebovec, Marjeta, ur. *V vojni pokrajini: zbirka poezije na temo prve svetovne vojne: prva svetovna vojna v slovenskem leposlovju* (Smlednik 2014a).
- Žebovec, Marjeta, ur. *Zlo, ki se mu reče vojna: zbirka kratke pripovedne proze na temo prve svetovne vojne: prva svetovna vojna v slovenskem leposlovju* (Smlednik 2014b).
- Žebovec, Marjeta, ur. *Kdo je kriv* (Smlednik 2014c).
- Neimenovani avtor. Gerichtsverhandlung gegen Cankar, v: *Laibacher Zeitung* 132/192 (22. avgust 1913), str. 1756.

SUMMARY

Ivan Cankar and the Great War

Irena Avsenik Nabergoj

The contribution aims to highlight Cankar's critical stance on Austria-Hungary's policy and his public efforts for a community of equal Yugoslav peoples in the years preceding the outbreak of the Great War, in particular, his experience and writing about World War I with its violence and brutality. He was persecuted by the authorities due to his political beliefs even before the outburst of the war; he had produced a series of critical responses to violence and militarism of the Austrian army in the Slovene ethnic territory, among other things to the killing of Adamič and Lunder at a protest rally in Ljubljana in 1908, for which he blamed mainly the Carniolan provincial governor Schwarz. He was critical towards this "noble homeland" that was "built on slavery and suffering of millions of people" also in his short story *Lepa naša domovina* (Our Beautiful Homeland, 1909) in which he depicted a vision of a different homeland that will grow from suffering of numerous Slovene people. Inspired by the events in the Balkans, in his lecture *Slovenci in Jugoslovani* (The Slovenes and the Yugoslavs) on 12 April 1913 at the Mestni dom in Ljubljana he addressed the then-current political-cultural concept in the Slovene territory and expressed a negative review of the "official Austria", its diplomacy and its way of solving the "Yugoslav problem" by means of violence and intimidation of progressive individuals. In doing so, he expressed his view of the "most natural" solution to this problem, i.e. a union of four peoples in the "Yugoslav federal republic", while preserving the language and culture of each respective people. He was sentenced to one week of imprisonment in the custodial remand of the provincial court in Ljubljana. Despite the attempted intimidation and after his release on 19 September, the Ljubljana newspapers reported that he "did not display any sign of improvement". Already in the first days of war, on 10 August 1914, he was arrested in Vrhnika on account of spreading anti-state propaganda, since he expressed his inclination for the Serbs in the atmosphere of a general anti-Serbian mood that was present in the Slovene territory after the beginning of war. The authorities punished him, similarly as they punished other progressive intellectuals, out of fear of his influence on broader masses with imprisonment in the Ljubljana castle and controlled closely his life and work.

The contribution documents these facts by means of Cankar's own accounts and accounts by his contemporaries in form of letters, then-current newspaper articles, memoirs, but also Cankar's literature that includes many autobiographical elements. In spite of persecution and control, Cankar did not stop writing in wartime, however, in the difficult circumstances of state censorship, he wrote less and in a different way. In his wartime collection *Podobe iz sanj* (Dream Visions) that was written from 1915 to 1917, Cankar rejects war and violence and expresses his vision of a brighter future for the Slovene people along with a vision of brotherhood of the entire mankind. His short stories depict wartime with a considerable degree of compassion for young soldiers that died in the war and with the author's ruthless criticism of the upper class whose sons avoided the war. Cankar depicts man's coarseness in wartime, while in his other short stories he describes people's longing for the end of this horror—these short stories have a consolatory effect and serve as hope for a better life beyond earthly suffering and death. Cankar is also deeply affected by the suffering of children who find the world of war with its brutality and evil incomprehensible and alien. His stay in prison (1914) at the Ljubljana castle is the subject of several Cankar's short stories, he was not allowed to leave it even for his father's funeral; several short stories document the period when he was drafted to Judenburg (1915) when he experienced the violence of the war and soldiers' distress. This period left a strong psychological mark on Cankar, particularly since he himself opposed to violence to a degree that he would not even touch a gun and was therefore moved to the guard company with an assignment to arrange tens of technical military books. After the doctors had rendered him unfit to serve on the basis

of his physical weakness and sickness and he was discharged from the army a month and a half later, he found his inner peace for writing at Rožnik.

By means of literary sources, letters and memoirs Cankar is in this difficult period before the war conveyed as a person who is on the one hand capable of a clear insight into reality and the development of historical events and therefore of firm and sincere public criticism, and on the other as a man of letters who even though he did not fight on the front refused to wait in the background; he attempted to make himself useful by expressing moral support to soldiers or civilians and hope for reconciliation between peoples. With the outbreak of war he put his previous life and artistic work self-critically into negative contrast with the tragedy of death of masses of people. The war induced him to think about undreamed-of brutality that can only be brought about by man but also about the author's confrontation with himself.

In search of Cankar's own literary and critical way of writing about war, the contribution puts his prose in the context of other literary and essayistic writing on war. The echo of war atrocities in soldiers' and civilians' experience is a great subject matter in works by numerous other European authors and historians, some of whom were soldiers themselves. The contribution identifies the mood of the forthcoming war already in the pre-war writings by the English poet and novelist Thomas Hardy (1840–1928), in the poetry by the German poet Georg Trakl (1887–1914), and in the works by the Slovene poet Oton Župančič (1878–1949). Cankar's wartime critical writing is put into the context of similar critical writings on the decay of humanity with the outburst of war by the American cultural and literary historian Paul Fussell (1924–2012), the historian Jay Winter (b. 1945), the writer Henry James (1843–1916), the English poet Robert Bridges (1844–1930), the writer Virginia Woolf (1882–1941), and the Austrian writer Stefan Zweig (1881–1946). On the other hand, the contribution compares Cankar's subject matter and writing technique in his wartime short stories to several contemporary European and American wartime poets, such as the English poets Wilfred Owen (1893–1918), Siegfried Sassoon (1886–1967), and Philip Larkin (1922–1985), along with the French poets Guillaume Apollinaire (1880–1918) and Jean-Marc Bernard (1881–1915). It establishes similarities and differences in the use of irony, spiritualisation of war, conversations with the dead, apocalyptic motifs, and seeks to answer the question whether there are differences and similarities in the writing and reception of literature authored by poets who wrote about war as civilians or soldiers on the front.

In agreement with the findings that due to his poor health, like several other authors, e.g. Rilke or Zweig, Cankar could not have the experience and therefore authority of writers-soldiers who wrote and some of whom even died on the front, it appears that none of the contemporary Slovene poets and writers could write so penetrating and at the same time convey the psyche of people in the horror of World War I in such modern technique and style. The difference between them cannot be as big as one would imagine when we only have bare facts before our eyes. The nature of things and the nature of literature as fiction reduce the appearance of big differences considerably. Literature that leans on bare facts is creative only when it basically becomes fiction of subjective experience and evaluation. Both experience and evaluation in the moment of literary creativity automatically obtains much broader and profound actual, psychological and ethical dimensions than they can be made out from individual events.

Even though Cankar's military service only lasted a short period of time, he was deeply affected by it and his health deteriorated, just as he had been affected by his imprisonment at the Ljubljana castle in the first days of war. Following his return from Judenburg, he felt that his mission in life was to provide spiritual support to people with his literature. In this sense his *Podobe iz sanj* are unique, and it is of great importance that Cankar as a renowned Slovene writer and intellectual published these wartime short stories in then-current magazines and thus expressed his support for soldiers on the front as well as civilians in the background. While magazines and newspapers also published half-truths and false propaganda that was far from the truth, Cankar's literary works—despite his difficulties with censorship—conveyed life in its deeper, tragic-ironic reality as it is experienced by soldiers and civilians trapped in the horrors of war.

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3-4 (152) | str. 259-518